

**Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра історії України**

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки
Напрямок підготовки: 014.03 Середня освіта (історія)

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра**

**ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ ПОЧАТКУ ХІХ СТ. У ПОДОРОЖНІХ
ЗАПИСКАХ ІВАНА ДОЛГОРУКОГО**

студента Лемешка Ярослава Сергійовича

Науковий керівник:

Потапенко Максим Васильович
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

_____

Рецензент: _____

_____

Допущено до захисту:

_____

_____

Ніжин 2021

Annotation

Lemeshko J. Chernihiv province of the early XIX century in the travelogues of Ivan Dolgoruky. - Nizhyn, 2021. – 71 p. [manuscript]

The master's research focuses on the studied memoirs of Ivan Dolgoruky (1764 - 1823). He was a prominent statesman, but became even more famous as a writer. He is the author of two travelogues about Ukraine – “Slavny bubny za gorami ili puteszestvie mojo koe-kuda 1810 goda” and “Puteszestvie v Kiev v 1817 godu”. They were highly valued by contemporaries as literary works and published by Osip Bodyansky in the 70s of the XIX century. These travelogues have a lot of information about Ukraine and played an important role in shaping the Russian imperial image of Ukraine. The peculiarity of these memoirs was that they contrasted Ukraine and Russia, emphasizing their cultural and historical differences. Also in these texts there are many facts from the history of the Chernihiv province, which were not used in historical science before. Especially valuable is information about town, religious monuments, the situation on the roads, the ethnic structure of the population. Ivan Dolgoruky points out that the Chernihiv province has significant differences compared to the neighboring Kursk and Bryansk provinces, where Russian ethnic culture dominated. In his opinion, this specificity stemmed from the Cossack past of Ukraine.

Keywords: *Ivan Dolgoruky, travelogue, imagology, Hetmanate, Chernihiv province, Russian Empire*

ЗМІСТ

Вступ	
Розділ I. Іван Михайлович Долгорукий – мемуарист на тлі епохи.....	11 – 31
I.1. Особливості мемуарної літератури в Російській імперії на межі XVIII – XIX ст.....	11 – 16
I.2. Віхи життя автора.....	17 – 24
I.3. Дорожні записи Івана Долгорукого як джерело з історії України..	24 – 31
Розділ II. Соціально-економічне життя Чернігівської губернії у дорожніх замітках Івана Долгорукого.....	32 – 45
II.1. Господарське становище: традиції і новації.....	32 – 38
II.2. Характеристика населених пунктів міського типу.....	38 – 45
Розділ III. Етнографічна характеристика Чернігівської губернії на початку XIX століття у дорожніх замітках Івана Долгорукого.....	46 – 62
III.1. Етнічний склад населення.....	46 – 51
III.2. Становище православної церкви.....	52 – 57
III.3. Українсько-російські культурні відмінності.....	57 – 62
Висновки.....	63 – 65
Список джерел та літератури.....	66 – 71

ВСТУП

Актуальність теми магістерської роботи визначається тим, що в сучасних історичних дослідженнях все більшої ваги набувають документи особистого походження, або так звані ego-документи. У їх сукупності одне із ключових місць посідають мемуари, яким притаманний сюжетний виклад матеріалу. Завдяки мемуарам можна не лише впровадити до наукового обігу нові факти, але й встановити окремі риси ставлення свідків до певних історичних явищ чи процесів, а відтак і краще зрозуміти їх. Особливої цінності у сукупності документів особистого походження набувають мемуари іноземців, які фіксують унікальні явища, які зазвичай обходили увагою вітчизняні автори. Також вони фіксують особливості ставлення іноземців до України або її окремих місцевостей. У сукупності цих іноземних образів України особливе місце посідає російський імперський образ України та українців. Відзначимо, що мемуари межі XVIII та XIX століть цей образ не лише фіксували, а й значною мірою формували й програмували на майбутнє.

Відтак, *об'єктом дослідження* у нашій магістерській роботі є інформаційний потенціал російської мемуарної літератури про Україну та її мешканців.

Предметом дослідження є особливості опису окремих українських етнічних регіонів у дорожніх записах російських мандрівників на рубежі XVIII та XIX століть.

Відповідно до об'єкту і предмету дослідження ми визначаємо *мету нашого дослідження* – реконструювання особливостей соціально-економічного, культурного та суспільного життя населення Чернігівської губернії у дорожніх записах Івана Михайловича Долгорукого (у

осучасненій транскрипції – Долгорукова) з подорожей до Києва та Одеси у 1810 та 1817 роках.

На основі цього ми формуємо наступні *дослідницькі завдання*:

1. Дослідити історію написання дорожніх записів князя Івана Михайловича Долгорукова;
2. Визначити інформаційний потенціал двох його творів – «Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года» та «Путешествие в Киев в 1817 году»;
3. Реконструювати загальний образ України у вказаних творах;
4. Встановити регіональні особливості Чернігівської губернії на загальному тлі України в соціально-економічному відношенні;
5. Встановити роль опису вказаним автором культурних особливостей Чернігівської губернії у формуванні уявлень про культурну відмінність України від Росії.

Хронологічні межі дослідження визначаються першою чвертю ХІХ століття, якщо конкретніше, то йдеться про події, що відбувалися у проміжок часу між початком першої (червень 1810 року) та завершенням другої (вересень 1817 року) подорожі Україною князя Івана Михайловича Долгорукого.

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними кордонами Чернігівської губернії, яка утворилася у 1802 році в результаті поділу Малоросійської губернії на Чернігівську та Полтавську губернії. У досліджуваний нами період адміністративний поділ Чернігівської губернії вже устаткувався, вона поділялася на 14 повітів. Вказані територіальні межі у досліджуваних нами дорожніх замітках князя Івана Михайловича Долгорукого описані нерівномірно. В першу чергу він описує міста у яких він зупинявся під час подорожі та повіти, через які пролягали маршрути

його двох подорожей – Глухівський, Кролевецький, Борзнянський, Ніжинський, Козелецький та Чернігівський.

Історіографія питання. Питання реконструкції образу України в мемуарних творах іноземців не є новою і доволі активно розроблюється як вітчизняними так і зарубіжними дослідниками з кінця XIX століття. З-поміж таких праць найбільш впливовими були роботи діаспорного історика Володимира Січинського, зокрема його монографія «Чужині про Україну» [48]. Лише впродовж 1937–1946 років вона пережила п'ять видань. У 1991 році вона була перевидана у незалежній Україні й стала відправною точкою у формуванні корпусу нових праць з цього питання.

Найбільш ґрунтовним дослідженням образу України в різноманітних працях іноземців була видана у 1998 році робота знаного українського філолога Дмитра Наливайка «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII століть» [42]. В обох згаданих вище роботах головна увага приділялася працям західноєвропейських авторів XVI – XVIII ст. Водночас тема імперського образу, точніше образів – російського та австрійського, у мемуарній літературі залишався майже не дослідженим.

Лише частково цю прогалину заповнювала ґрунтовна монографічна праця Олексія Толочко «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке». У ній було вміщено нарис під назвою «Россия «открывает» Украину», яка актуалізувала тему образу України у ранній імперській мемуарній літературі [52]. Цей заклик був почутий вітчизняними науковцями й незабаром з'явилося кілька публікацій у науковій періодиці, які були присвячені дорожнім нотаткам в першу чергу Володимира Ізмайлова [11] та Олексія Левшина [13]. Проте, серед цілої плеяди блискучих авторів мемуарної літератури все більше починає виділятися Іван Михайлович Долгорукий [7; 8].

Його подорожнім нотаткам з України, а в першу чергу з Києва, були присвячені статті російських та українських істориків та філологів Максима Мельцина [39; 40], Ірини Булгакіної [20], Катерини Диси [25]. Ці останні висновки науковців визначають аналізовані нами подорожні записи як високоінформативне джерело, яке відіграло важливу роль у формуванні образу України в російській громадській думці впродовж усього XIX ст. Відтак вказані два описи подорожі 1810 та 1817 року не є новими для науковців і мають тривалий період наукового опрацювання. Проте, вони ніколи не розглядалися під регіональним кутом і зокрема з точки зору їх інформативного потенціалу в справі дослідження Чернігівської губернії. Загалом аналіз доволі значного пласту мемуарної літератури під кутом історії Чернігівщини, в тому числі у імперські часи, залишається на початковому етапі розвитку.

Першість у цій справі утримують ніжинські історики. Так, ще наприкінці XIX ст. професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Михайло Бережков видав коротеньку працю «Город Нежин в начале XIX века, по описанию московских путешественников (заметки к истории города)» [19]. У ній в тому числі коротко переказувалися і коментувалися мемуари Івана Долгорукого, точніше згадки у них про Ніжин. На початку XXI ст. ідея хрестоматії з історії Ніжина була реанімовано знаним філологом Павлом Мехедом, який підготував до друку працю «Історія Ніжина. Документи і матеріали» [29]. Відтак можемо стверджувати, що дослідження історії Чернігівщини крізь призму мемуарної літератури є перспективним напрямком наукової дослідницької роботи.

Джерельна база дослідження представлена в першу чергу двома вже згадуваними вище роботами Івана Михайловича Долгорукого. Йдеться про праці «Славны бубны за горами или путешевие мое кое-куда 1810 года» [8]

та «Путешествие в Киев в 1817 году» [7]. Обидві роботи ми розглядаємо як особливий вид мемуарної літератури – подорожні записки (тревелогі), які були записані і відредаговані невдовзі після їх написання безпосередньо під час подорожі. Довгий час вони зберігалися у вигляді рукопису в родинній бібліотеці й використовувалися для читання у вузькому колі родини й близьких друзів.

Проте, у 40-х роках ХІХ ст. були опубліковані перші фрагменти іншого мемуарного твору князя Івана Долгорукого «Повесть о рождении моем, происхождении и все жизни» [5]. Вони отримали величезну читацьку популярність, в результаті чого Михайлом Дмитрієвим був підготований перший літературний життєпис князя [26]. Під час роботи над цією книгою Дмитрієв здійснив поверхове ознайомлення із родинним архівом Долгоруких і свідчив, що в ньому зберігається надзвичайно цікавий опис подорожі до Одеси в 1810 році. Також він згадує про те, що князем був підготований твір «Друга подорож до Малоросії». Швидше за все йдеться про робочу назву опису подорожі 1817 року.

У 60-х роках ХІХ ст. значна частина рукописі, в тому числі й обидва тревелоги, були придбані Імператорським товариством російської історії та давнини при Московському університеті у дружини одного з синів Івана Михайловича – Дмитра Івановича Долгорукого. Це були не оригінали рукопису, а списки, виконані кількома переписниками, швидше за все дружиною і дітьми князя Івана Михайловича. Також копіюванням частини цього архіву займався Микола Щукін. На рукописі «Подорожі до Києва у 1817 році» стояв автограф «Екземпляр князя Дмитра Івановича Долгорукова». Відтак можемо припускати, що архів був скопійований у кількох екземплярах для поширення серед дітей Івана Михайловича Долгорукого. У 1869 році професор Московського університету й знавець української старовини Осип Бодянський завершив наукове опрацювання

обох тревелогів і приготував їх до друку. У 1870 році він видав опис подорожі 1810 року, а у 1871 році – опис подорожі 1817 року.

Обидва згадані твори ми аналізуємо в контексті інших мемуарних творів автора для встановлення особливостей і специфічних прийомів письма його автора, а також для пошуку взаємних впливів різних творів. Наприклад, нам вдалося встановити що під час подорожі 1810 року князем Іваном Долгоруким було написано кільканадцять віршів й частина з них фіксує особливості повсякденного життя українських міст, в тому числі й Чернігівської губернії [15].

Методи дослідження. В ході виконання дослідження ми використовували як загальнонаукові методи, так і конкретні методи історичної наук, а також спеціальні історичні методи. Філософські методи аналізу і синтезу були використані при складанні фактологічної таблиці з історії Чернігівщини у тревелогах князя Івана Долгорукова. Історико-порівняльний метод ми використовували при порівнянні сюжетів і взаємозв'язку текстів подорожніх записів 1810 та 1817 років. Метод герменевтичного аналізу було використано при встановленні смислових навантажень (відокремлення контексту від тексту) окремих описів міст, постатей чи ситуацій.

Новизна і практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що у нашому дослідженні обґрунтовується і доводиться високий інформаційний потенціал подорожніх записів Івана Долгорукого в справі вивчення історії Чернігівської губернії на початку XIX ст. Відзначимо, що цей період слабо представлений архівними матеріалами, а тому мемуарна література компенсує зумовлений цим брак історичної інформації. Детальні й цікаві описи окремих міст у тревелогах Івана Долгорукого стануть у нагоді при проведенні красназавчих досліджень, а також при викладанні уроків з історії рідного краю.

Окремі положення і висновки магістерської роботи мають *апробацію* у вигляді виступів на університетських («Молодь в науці», Ніжин, квітень 2021 року) та всеукраїнських («Сіверщина в історії України», Глухів, травень 2021 року) конференціях. За їх підсумками до друку було підготовлено 3 статті. Перша з них під назвою «Міста і містечка Чернігівської губернії на початку ХІХ ст. у дорожніх нарисах Івана Долгорукова» була підготована до друку у співаторстві з науковим керівником (Сіверщина в історії України, Ніжин-Глухів, 2021, вип.14, с. 163 – 165). Також у 24 випуску «Вісника студентського наукового товариства» було опубліковано статтю «Господарське становище Чернігівської губернії на початку ХІХ ст. у подорожніх нарисах Івана Долгорукова». А у черговому випуску «Історичного альманаху» було опубліковано статтю під назвою «Подорожні нариси Івана Долгорукова як мемуарне джерело з історії України І чверті ХІХ століття».

Структура магістерської роботи зумовлена метою й сформульованими на її основі дослідницькими завданнями. Вона складається із вступу, трьох розділів основної частини, висновків та списку літератури.

РОЗДІЛ I. Іван Михайлович Долгорукий – мемуарист на тлі епохи

I.1. Особливості мемуарної літератури в Російській імперії на межі XVIII – XIX ст.

В Російській імперії II половина XVIII – I половина XIX ст. стали «золотим століттям» мемуаристики. Загалом процес поширення цього жанру літератури на території Східної Європи відбувався із запізненням і мав свої особливості. Водночас простежувалася тенденція наслідування зразків і споживання готових шаблонів, які поширювалися із Західної Європи. Особливо відчутний вплив на російську мемуаристику вказаного періоду справила французька традиція написання мемуарів як інтимних текстів для особистого читання або читання у вузькому родинному колі [28, с.237–238].

Впродовж XVIII ст. в мемуаристиці Російської імперії простежувалося протистояння і змагання двох стилів. Першим був той який ми можемо назвати умовно «вітчизняним». Він ґрунтувався на давній традиції паломницьких текстів («хождень»), яким були притаманні релігійність та зовнішня описовість, адже вирішальна увага приділялася опису побаченого [51]. Другий стиль умовно назвемо «європейським». Він сформувався у попередньому XVII ст. під впливом наростання популярності античних зразків автобіографічної літератури (автобіографічні твори Плутарха, Светонія, Цицерона тощо). Власне з античності були запозичені ключові особливості – самозаглиблення автора в текст і його зосередження не на зовнішньому описі, а на власних переживаннях [28, с. 243; 36, с.75].

У II половині XVIII ст. в російській мемуаристиці гору бере другий («європейський») стиль. Не останню роль при цьому відігравали владні впливи. Адже саме цим стилем послуговувалися придворні автори, які описували подорожі імператорів по своїм володінням. Моду на ці описи ввів перший імператор Петро I. Найбільш досконалим і стилістично впливовим був опис подорожі імператриці Катерини II, а також її власноручні мемуари, що охоплювали 60-ті роки вказаного вище століття. Відзначимо, що сама імператриця високо оцінювала роль мемуарів у формуванні російського літературного середовища та їх впливу на суспільно-політичну думку. Вона справляла вирішальний вплив на процес створення мемуарів, задавала тематику і моду на цей жанр. Свідченням прискіпливої уваги імператриці Катерини II до мемуарної літератури є так званий «процес Радіщева». В результаті цього процесу відомий письменник Олександр Радіщев, за повість «Подорож з Москви до Петербургу», яка мала мемуарну основу, був спочатку засуджений до страти, яку все ж замінили на 10 років заслання. Підставою було те, що за рішенням суду вказаний твір «наповнений шкідливими роздумами, що порушують громадський спокій й порушують повагу до влади» [12, с. 17].

Слідом за імператрицею Катериною II написання мемуарів набува поширення у середовищі дворянської еліти. Цікаво, що доволі значним був відсоток жіночих мемуарів. Приклад імператриці наслідували придворні дами Катерина Дашкова, Варвара Головіна, Роксана Едлінг. Із величезної кількості авторів мемуарної літератури особливо виділяються за впливом на цей стиль Гаврило Державін із своїми «Записками». Власне завдяки ньому в російській мемуарній літературі відбувається остаточна перемога реалізму над домінуючим до цього авантюризмом. В мемуарах героїка та інтриги витісняється описами реалій суспільно-політичного й господарського життя, роздумами про їх устрій та можливе покращення. Також потужний

вплив справляли дорожні нотатки Дениса Фонвізіна та Миколи Карамзіна. Вони були оформлені у вигляді листів з-за кордону на батьківщину, які були просякнуті актуальними соціально-політичними темами й містили роздуми над шляхами покращення становища Російської імперії, спираючись на західноєвропейський (найперше французький) досвід. Підкреслимо, що у мемуарах обох авторів виразно представлена опозиція Європи й Росії, їх приналежності до різних культурних традицій і неможливості повної європеїзації Російської імперії [12, с.19, 23].

Вказані вище автори мали багатьох наслідувачів. Наприклад, слідом за Гаврилом Державіним поширилася традиція опису в мемуарах дворянського побуту, причому з обов'язковим порівнянням столичних і провінційних реалій (Я. Шаховський, О. Храповицький, А. Грибовський). "Листи руського мандрівника" Миколи Карамзіна взагалі стали еталоном дорожніх нарисів і мали величезну кількість наслідувачів (В. Ізмайлов, П. Сумароков, Ф. Глінка).

Довгий час мемуарні твори не друкувалися, а поширювалися у списках в середовищі еліти, переважно з числа придворної аристократії. Проте у 1812 – 1814 рр. стався справді докорінний перелом. Одним із результатів війни про Наполеона I стало зростання попиту на мемуари, які почали видаватися величезними тиражами. Також з'явилася низка блискучих авторів – Денис Давидов, Сергій Глінка, Надія Дурова. Впродовж наступного десятиліття сформувався потужний ринок друкованої мемуарної літератури. Важливу роль при цьому відігравали традиції видання мемуарів, започатковані в Російській імперії українцем Федором Туманським, який ще наприкінці XVIII ст. підготував до друку низку спогадів часів Петра I в журналах «Дзеркало світу» й «Російський магазин», а також в окремому виданні «Зібрання різних записок і творів для повної відомості про життя і діяльність Государя Імператора Петра Великого»

(1792 – 1993 pp.) [53, с.154–155]. Розширення соціального походження авторів лише сприяло подальшій популяризації мемуарів в широких колах читачів. Мемуари перестали бути елементом лише дворянської культури. Разом з цим зросла їхня роль в справі формування суспільно-політичних настроїв і, що найголовніше, у творенні єдиного інтелектуального простору в межах Російської імперії.

Також саме на початку XIX ст. остаточно оформлюється внутрішньожанрове розмаїття мемуаристики. В них першість належала так званим мемуарам-панорамам, які описували певну подію (наприклад, похід Наполеона I в Російську імперію) або добу (наприклад, так звана пушкінська доба, якій присвячено мемуари Миколи Греча). Також поширення набуває формат записної книжки (мемуари Петра Вяземського), хроніки – родинної (Михайло Данілов) чи салонної (Олександра Смірнова) [28, с. 251–256]. Особливе місце в цьому розмаїтті належало подорожнім записам або тревелогам, які фіксували враження автора від конкретної мандрівки. Відзначимо, що у післяпетровську добу кількість цих подорожей стрімко зростала. Головну ж роль відіграв указ про вільність дворянства 1762 року, який спростив процедуру отримання дозволів для виїзду за кордон дворян та їхніх дітей для навчання. Безперечно, ключову роль у поширенні цього жанру відіграла надзвичайна популярність серед читачів «Листів...» Миколи Карамзіна. Показово, що якщо наприкінці XVIII ст. особливої популярності й слави серед читачів набули описи закордонних подорожей, то з початком XIX ст. на перше місце виходять тревелоги, що описували подорожі по Російській імперії. Ці тексти зазвичай створювалися державними чиновниками або наближеними до імператорського двору особами. Почасті пунктом початку подорожі виступали столиці імперії – Москва чи Санкт-Петербург. В самому сюжеті тексту однієї з головних тем завжди виступав прогресивний вплив російської імператорської влади на

провінцію або новопридбані території. Відтак тревелоги мали важливу ідеологічну мету – вони були інструментом формування уявлення про єдність і прогресивність Російської імперії. Структура тревелогів зазвичай була схожою і мала певні стандартні елементи, окрім згаданих вище. Наприклад, обов'язковими їхніми елементами були сюжети «випадкової зустрічі», «надзвичайної пригоди», «зустрічі з чужаками», «прощання або зустрічі з рідними» тощо [31, с. 279 – 281; 54, с. 7–9].

Загалом наприкінці XVIII – на початку XIX ст. всі тревелоги класифікуються на дві групи: умовно-документальні та літературні. Для авторів перших важливим є підкреслення документальності своїх свідчень. Це позначається на способі викладу матеріалу й стилі – автор старається відстежувати хронологію й географію подорожі, подавати розлогі характеристики відвіданих місць та людей. Автори літературних тревелогів переслідували зовсім іншу мету. Вони навпаки наголошували на суб'єктивності своїх переживань, а подорож представляли як чинник змін їхнього внутрішнього світу. Цій групі тревелогів притаманні значні за обсягом авторефлексії й філософські роздуми, навіяні дорогою чи певними подіями, що трапилися під час подорожі [37, с. 226].

Російська дослідниця мемуарної літератури Оксана Фарафонова пропонує цю класифікацію тревелогів розширити й додати третій їх вид – подорожні мемуарні оповіді. Тревелогі цієї групи мають низку важливих особливостей. Якщо тревелоги перших двох груп зосереджуються на описі самої подорожі (шляху), то подорожні мемуарні оповіді зосереджуються на переживанні автором певних подій, що трапилися під час подорожі (переміщенні в просторі, зазвичай чужому, іншому). Водночас у подорожніх мемуарних оповідях поєднуються риси двох інших груп тревелогів – не вигаданість (об'єктивність) та суб'єктивність [54, с.9–10]. В них конкретні події висвітлюються з точки зору індивідуального досвіду

автора. Загалом же ця дослідниця наголошує, що сюжетна ситуація подорожі була дуже популярною в мемуарній літературі загалом.

Насамкінець зазначимо, що в російській мемуаристиці, і в першу чергу в дорожніх записках, особливе місце належить описам України. Серед найбільш знакових текстів слід назвати «Листи з Малоросії» Олексія Левшина [13], «Подорож в Південну Росію» Володимира Ізмайлова [11], «Подорож в Малоросію» Петра Шалікова, «Дозвілля кримського судді, або Друга подорож в Тавриду» Павла Сумарокова. За влучним спостереженням літературознавця Олександра Кирильчука ці мемуари відігравали вирішальну роль у формуванні уявлення про українців як колективного «Іншого» всередині Російської імперії. З-поміж різних сюжетів в них ключова увага приділялася привласненню і підпорядкуванню української історії, її включенню до російської імперської версії історії, яка саме на межі XVIII і XIX ст. активно вдосконалювалася [32, с.59]. Саме тому в цих мемуарах, в тому числі і в досліджуваних нами тревелогах князя Івана Долгорукого, на перший план виступають такі історичні події як бій під Полтавою 1709 року та бойові дії у Північному Причорномор'ї, що відбулися в ході російсько-турецьких війн XVIII ст. Ці мілітарні події позиціонувалися як славні сторінки історії російської армії. Насамкінець зазначимо, що висновки Олександра Кирильчука збігаються із висновками іншого вітчизняного літературознавця Мирослава Шкандрія. Він теж обґрунтовував тезу, про те, що ці мемуарні твори закладали фундамент інтепретації України як колонії Російської імперії. При цьому формувалися стереотипи про цивілізаційну відсталість українців та їх занурення в архаїчному козацькому минулому [61, с.17].

1.2. Віхи життя автора

Іван Михайлович Долгорукий (Долгоруков) народився у знатній князівській родині, яка вела своє походження від зарахованих до лику святих великого київського князя Володимира Святославовича та чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Давність роду і святість родоначальників завжди підкреслювалися і наголошувалися в родинному колі й були предметом особливої гордості, були джерелом переконання про більшу родовитість і знатність у порівнянні з іншими князівськими родами Російської імперії. З роду Долгоруких – Долгорукових походили знамениті полководці, воєводи, фельдмаршали, вмілі дипломати, видатні державні діячі. Вони породичалися із такими ж знатними російськими фаміліями.

Безпосереднім родоначальником династії був князь Іван Андрійович Оболенський. Він отримав прізвище «Долгорукий» швидше за все через «довжину рук своїх» [4, с.370]. Його сини були засновниками чотирьох гілок дому князів Долгорукових, представники якого користалися спільним родовим гербом.

Згадаємо лише кілька видатних представників знаного роду. Наприкінці XVII століття один із представників роду Яків Федорович Долгорукий увійшов до кола наближених до Петра I осіб. Це був один із небагатьох царедворців, хто дозволяв собі сперечатися і не погоджуватися з імператором. Василь Володимирович Долгорукий за відмінну військову і дипломатичну службу отримав звання генерал-фельдмаршала. Також був одним із опонентів Петра I в його спробах європеїзації Росії й виступав за збереження давніх укладів і традицій державного життя. Василь Лукич Долгорукий належав до числа видатних російських дипломатів і був навіть секретарем російського посольства при французькому королю Людовіку XVI. Так само на дипломатичній службі при російських посольствах Франції, Австрії та Англії перебував Сергій Григорович Долгорукий. Між іншим він

належав до числа найбільших поміщиків новоствореної Російської імперії. Тоді пліткували, що йому належало аж 200 тис. кріпосних душ. Він був одружений на дочці барона й віце-канцлера Петра Шафірова Марфі, а це суттєвим чином зміцнило позиції Долгорукових при імператорському дворі.

Особливо це було помітним при правлінні імператора Петра II, адже вони включилися у протистояння за зміцнення впливів на малолітнього правителя й усунення від двору Меншикових, Остерманів та Голіциних. Дід Івана Михайловича – Іван Олексійович Долгоруков (1708 – 1739 роки) взагалі був особистим другом і фаворитом молодого імператора й мав на нього значний вплив. Після усунення Олександра Меншикова від двору й коронації Петра II у 1728 році Долгорукови встановили фактично повний контроль над імператором [4, с.373]. Останнім кроком у закріпленні цих впливів мало стати одруження Петра II на Катерині Олексіївні Долгоруковій у 1731 році. Проте, імператор Петро II раптово помер. Спроба Долгорукових зробити його нареченою новою імператрицею зазнала невдачі. Скіпетр правителя опинився в руках Анни, яка негайно усунула Долгорукових від імператорського двору. Раніше впливові сановники були призначені губернаторами в далекі від столиці окраїни Російської імперії – Тобольськ, Астрахань, Вологду. Окремі, найбільш активні учасники придворних інтриг (найперше йдеться про Василя Лукича Долгорукова) опинилися на Соловках у засланні. Все це супроводжувалося розоренням родини й втратою колись величезних статків. Вже згадуваний Іван Олексійович Долгоруков, дід Івана Михайловича був страчений за звинуваченням у державній зраді через четвертування і відсічення голови в Новгороді у 1739 році, де був на засланні. Його дружина Наталія Борисівна з роду Шереметєвих змушена була постригтися в монахині й доживати віку в Києво-Печерській Лаврі. Закономірно, що їхній син Михайло Іванович,

батько досліджуваного нами автора, не міг зробити гарної кар'єри й був усунутий від значних посад й жив у Москві [26, с. 11].

Відтак у колись знатній, але приниженій, розореній і відстороненій від двору князівській родині й появився на світ Іван Михайлович Долгорукий 7 квітня 1764 року. Він отримав гарну домашню освіту. В ній особлива увага зверталася на вивчення іноземних мов, особливо французької та латинської. У 1777 році вступив на навчання до гімназії при Московському університеті. Вже наступного року був зарахований до числа студентів того ж університету. Вже в студентські роки виявляв неабиякий літературний хист. За переклад «Філософських листів» Л. Месьє був прийнятий до Вільного російського зібрання – однієї з перших наукових та літературних організацій в Російській імперії. В університеті близько товаришував з Феодосієм Куріком та Федором Політковським. Обидва між іншим вже незабаром зробили блискучу медичну кар'єру. Останній між іншим був сімейним лікарем родини Івана Михайловича Долгорукова [26, с.49].

Розуміючи, що зробити гарну кар'єру на цивільній службі йому навряд чи вдасться, у 1780 році покинув навчання у Московському університеті й поступив на військову службу. Був зарахований прапорщиком 1-го Московського піхотного полку й прикомандирований ординарцем до генерал-аншефа Василя Долгорукова-Кримського, який був фактичним військовим начальником Москви та новоствореної Московської губернії. Це був його чи не єдиний родич, якому наприкінці XVIII століття дозволили зробити кар'єру. За часів російсько-турецької війни 1768 – 1774 років він командував військами, які захопили Крим. У 1782 році в тому ж чині й за власним клопотанням він був командирований у гвардійський Семенівський полк до Санки-Петербургу [26, с.14].

Тут він вперше заявляє про себе як актор-любитель. У 1786 році стає відвідувати приватний гурток великої княжни Марії Федорівни. В грудні наступного року одружується на її підопічній Євгенії Смирновій. Не маючи привабливої зовнішності (за видовжену форму підборіддя отримав прізвисько «Д.-балкон»), був добрим співрозмовником і регулярно відвідував високі товариства і зібрання в Москві та Санкт-Петербурзі. У 1788 році він дебютував у Москві як письменник і перекладач. В «Московських відомостях» друкує свій перший твір «Вірші на кончину» [39]. Того ж року на сцені Московського театру ставиться комедія А. Пуансіне «Вечірка за модою» у його перекладі.

Брав участь у фінляндському поході 1789 – 1790 років. Після цього завершив військову службу в чині бригадира й у 1791 році обійняв пост віце-губернатора Пензенської губернії. Впродовж наступних п'яти років розквітає його письменницький талант. Резонансними стали його сатиричні вірші, що викривали та висміювали провінційне життя Пензи – «До швейцара» (1793) та «Камін в Пензі» (1795). Обидва вірші активно поширювалися в рукописних списках по всій Російській імперії й за кордоном та викликали цілу низку наслідувань. Також з його ініціативи в місті було засновано театр «благородних поціновувачів». Проте, найбільш резонансною подією стало викриття його інтимного листування з Є. Улибашевою, якій був присвячений його популярний вірш-послання «Людмилі» (1794). Судовий процес з цього приводу розглядався на найвищому імператорському рівні, спочатку Катериною II, а потім новим імператором Павлом I. Лише прохання дружини князя Івана Михайловича Долгорукова до імператриці Марії Федорівни дозволило залагодити справу [4, с.255].

У 1796 році за клопотанням імператриці Марії Федорівни його було переведено на службу в Московську соляну контору. За відмінну службу

вже за кілька років (у 1799 році) йому було надано чин дійсного статського радника. Перебуваючи в Москві – у самому епіцентрі тодішнього літературного життя, Іван Михайлович Долгоруков вдосконалює свій письменницький талант. Зближується із богословом та перекладачем Іваном Дмитрієвим та істориком й літератором Миколою Карамзіним. В цей час за ним затверджується імідж «дамського» поета. Він пише вірші «На захист дам проти сатири...», «За жінок», «Проти жінок», «Глафіра», «Параша», які друкуються у найбільш відомих і тиражованих журналах. Також набуває популярності його сатира на російський національний характер. Йдеться про вірш «Авось» (1798) [39].

Новим важливим етапом у кар'єрі Івана Михайловича Долгорукова стає служба на посту цивільного губернатора Володимирської губернії впродовж 1802 – 1812 років. Значною мірою це призначення було зумовлене початком правління нового імператора Олександра I, який шукав енергійних та ініціативних управлінців на посади губернаторів. Ці очікування князь цілком виправдав. З його ініціативи було проведено адміністративний перерозподіл Володимирської губернії із виділенням трьох нових повітів. Це оптимізувало управлінський апарат й процес прийняття господарських рішень. Також за губернаторства Івана Михайловича в життя було втілено цілу низку культурно-освітніх заходів – у Володимирі була відкрита гімназія з пансіоном та бібліотекою; також було відкрито театр і притулок для нужденних і позашлюбних дітей. Мабуть найбільш оригінальною його ініціативою було відкриття першого в Російській імперії провінційного музею. Йдеться про музей-садибу «Ботик Петра I» у селі Вєськово поблизу Переяслався. На його відкритті у 1803 році губернатор Долгоруков був присутній особисто, а потім неодноразово відвідував його, давав рекомендації щодо вдосконалення екскурсії та будівництва нових споруд музейного комплексу. Разом з тим, на посту

Володимирської губернії він зарекомендував себе і як турботливий господар. Іван Михайлович ініціював заснування володимирської суконної фабрики та аптеки. З його іменем пов'язано покращення доріг й облаштування регулярної поштової служби. До того ж він був одним із небагатьох губернаторів, який неодмінно здійснював передбаченні законом весняні й осінні об'їзди губернії для збирання інформації про економічний стан повітів [30, с.151]. Старання Івана Михайловича були оцінені належним чином – у 1805 році його було обрано почесним членом Московського університету, а незабаром, у 1808 році, нагороджено орденом Святої Анни I ступеня. На посту цивільного губернатора князь продовжував письменницьку творчість. У 1802 році він опублікував перший збірник своїх віршів під назвою «Буття мого серця» [2]. Літературознавцями він оцінюється як граний приклад поширеної на межі XVIII та XIX століть сентиментальної поезії. В ньому окрім ліричних творів було кілька сентиментальних. Також до збірника були включенні майже всі попередні вірші. Цікавим було авторське позиціонування збірки – це було видання для жінок. Сам Івана Михайлович характеризував себе у вірші «Я» як непрофесійного поета, котрий пише для себе та своїх друзів, а не а широкий читацький загал. У 1806 році помирає дружина князя Євгенія. У подружжі народилося 10 дітей, з них 4 померло в ранньому дитинстві, а ще 2 у юнацькому віці. Все це справило великий вплив на подальшу літературну творчість Івана Михайловича, вона стає все більш сентиментальною і чуттєвою. Цього ж 1806 року він перевидає першу збірку й впорядковує до друку другу, під назвою «Присмерки мого життя». Вже наступного року князь одружується вдруге на вдові Олександра Пожарського – Аграфені, яка була дочкою володимирського предводителя дворянства Олексія Безобразова. Нажаль, про подальше родинне життя ми маємо обмаль інформації, але щоденники свідчать, що друга дружина мала добрі

відносини із родичами та дітьми Івана Михайловича й була любимою своїм чоловіком, який до цього неодноразово помічався у позашлюбних інтригах.

У 1812 році Іван Михайлович Долгоруков пішов у відставку і разом з родиною виїздить до Шуї, але при цьому часто навідується до Москви. У 1814 році князь переїздить о Москви. Цей період був особливо плідним у його літературній творчості – він пише кілька віршів на актуальні події громадського життя, особливий відгук отримує пожежа в Москві 1812 року (вірш «Плач над Москвою»); також з під його пера виходить кілька комедій («Відчай без печалі») та комічних опер («Любовна магія»), які він ставив у своєму домашньому театрі в Москві (між іншим був одним із найбільших приватних театрів і вміщував понад 100 глядачів); займається перекладами й готує до видання переклад з французької мови роману А. Коцебу «Філібер, або Громадські стосунки» [26, с.46–48].

Впродовж цього останнього періоду життя Іван Михайлович веде активне громадське життя. Він був одним із найбільш активних членів Товариства шанувальників словесності при Московському університеті. Також був членом Вільного товариства любителів російської словесності, а також товариства під назвою «Бесіда шанувальників руського слова», «Товариства змагання просвіти і благодійництва». Окрім цього у себе вдома організовував літературні читання, учасниками яких були С. Аксаков, О. Волков, М. Дмитрієв, М. Загоскін та інші відомі тоді літератори [39].

В останні роки життя в літературній творчості Івана Михайловича все більш відчутними стали дійстичні погляди. У віршах він все більше жартує над православною церквою і водночас захоплюється релігійністю простого народу. Також в останні роки життя він присвятив багато уваги видання підсумкової збірки своїх творів. Це було третє видання «Буття мого серця», видане впродовж 1817 – 1818 роках у чотирьох томах.

Помер Іван Михайлович Долгорукий 4 грудня 1823 року в Москві. Ось як про це згадував у одному з листів російський дипломат і його товариш Олександр Булгаков: «Князь Долгорукий помер з великим і спокійним духом. Вранці казав, що помре о третій годині. Щоб не викликати підозри і хвилювань дружини й доньки, котра мала народити на днях, він встав з ліжка і ходив по кімнаті. Потім ліг, сказав їм, що хоче поспати, и незабаром після цього помер...». Був похований на кладовищі Донського монастиря в Москві. За свідченням товариша по перу Михайла Дмитрієва, на похоронах було багато людей, які не дозволили поставити труну князя на траурну колісницю, а несли її до місця погребіння на руках [4, с.381].

Відтак, життєвий шлях Івана Михайловича Долгорукого є прикладом життєвої долі представника видатної і знатної російської дворянської родини. Пам'ятаючи про участь своєї родини в недавніх придворних інтригах, він зосередився не на військовій чи цивільній службі на користь Російської імперії, а на літературній творчості. Остання дозволяла обійти безліч кар'єрних обмежень, а окрім того залишатися причетним до високого столичного життя. Будучи представником «тихої опозиції» князь дозволяв собі бути відвертим і критичним в оцінці реалій Російської імперії. За це він був одним із найбільш шанованих письменників свого часу. Наприклад, П. В'яземський називав його «простонародним Державіним».

І.3. Дорожні записи Івана Долгорукого як джерело з історії України

В сучасній історичній науці високо цінується інформаційний потенціал так званих еґо–документів, адже вони містять не лише цінний фактаж, але й унікальні суб'єктивні судження. Серед історичних джерел цієї групи особливо важливе місце відводиться мемуарам – письмовим

свідченням сучасників, які у документальній (з претензією на достовірність) розповідають про події, в котрих автор записок брав участь, або про котрі він дізнався від очевидців [24, с.37–38].

Впродовж останніх двох десятиліть серед українських істориків мемуари користуються особливим попитом – до наукового обігу вводяться нові спогади, здійснюється переоцінка вже давно відомих, вдосконалюється теорія опрацювання мемуарних свідчень. Особливий інтерес викликають ті з них, які були написані у «золоту добу» європейської та української мемуаристики, тобто впродовж XVIII століття. Найперше йдеться про щоденник яскравого представника козацької старшини Прилуцького полку Якова Марковича.

Проте не менш важливими й цінними історичними джерелами є мемуари початку XIX століття. Цей період у вітчизняній історії є недостатньо дослідженим. Головною причиною цього є те, що значна частина тогочасних архівних матеріалів була втрачена у процесі вивільнення архівів різноманітних канцелярій (найперше губернаторів та губерньських правлінь) від другорядних і неважливих документів [17, с.43]. Відтак, написані у той час мемуари можуть значною мірою компенсувати брак фактажу й більше того, дозволяють краще зрозуміти «дух епохи», коли на території колишньої Гетьманщини, тобто Лівобережної України, було остаточно ліквідовано козацький лад й запроваджено російські імперські порядки.

Серед мемуарів цього періоду особливо важливе місце належить подорожнім нотаткам Івана Долгорукого. Відзначимо, що мемуарні твори князь писав майже впродовж всього свідомого життя. З 1788 по 1818 роки він з невеликими перервами писав автобіографічні «Записки», також відомі під назвою «Повість про моє народження, походження і все життя». Також його перу належать «Статський журнал», присвячений пензенському

періоду життя, а також «Журнал подорожі з Москви у Нижній». Аналізовані у цій магістерській роботі мемуарні твори мають назви «Славні бубни за горами, або моя подорож кудись 1810 року» та «Подорож в Київ 1817 року» й становлять особливу фактологічну цінність для істориків. По-перше, вони написані особою, для якої українські реалії початку ХІХ століття були чужими. Сам автор належав до знатної і давньої дворянської родини й більшість часу провів на вищих державних посадах у Пензі, Володимирі та Москві. В Києві він бував у дитинстві, проте жодних вражень і знайомств до часу написання мемуарів не зберіг [40, с.135]. Відтак маємо погляд зі сторони, а він особливо цінний адже фіксує звичні явища, на які українські автори мало коли звертали увагу. По-друге, в їх основу покладена доволі широка джерельна база – прискіпчиві й аналітичні спостереження не лише самого автора, але й свідчення його численних знайомих, з якими він зустрічався під час подорожей. Відзначимо, що коло цих знайомих у Івана Михайловича було доволі широким і «компетентним». Зазвичай це губернські чиновники, великі землевласники чи купці. По-третє, усі спостереження він фіксував по «свіжих слідах». Аналіз окремих фрагментів тексту засвідчує, що значна їх частина записувалася негайно кожного дня. Кілька разів Іван Долгорукий згадує про те, що під час подорожі він постійно вів записи у блокноті, які при першій же можливості впорядковував і редагував [8, с.48]. Тому це свіжі і найбільш актуальні враження. Недарма І. Булкіна класифікувала його мемуарні твори як літературно опрацьовані «поденні записи» [20, с.154]. По-четверте, ці мемуари написані яскравою мовою, адже їх автор належав до грона найкращих письменників свого часу. Його перу належить щонайменше п'ять мемуарних творів, три з яких («Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда, 1810 года», «Журнал путешествия из Москвы в Нижний, 1813 года» та «Путешествие в Киев в 1817 г.») є подорожніми

нарисами. Захоплення автора цим жанром зумовило вироблення кількох типових схем опису подорожей, на які ми звернемо окрему увагу нижче. По-п'яте, і це найголовніше, дорожні нариси 1810 та 1817 років мають між собою смисловий зв'язок, а це відкриває перспективи їх порівняння. Під час подорожі 1817 року Іван Михайлович постійно наголошував, що спостерігав мінімальні зміни у порівнянні із 1810 роком. Цим він підкреслював неповороткість і низьку ефективність імперського державного механізму, буксування реформ і інтеграційних процесів у межах нових і надзвичайно стратегічних територіальних надбань – Правобережній, Лівобережній і Південній Україні. Один із його головних висновків зводиться до того, що ці землі були приєднаними але не інтегрованими. Окрім цього в текстах обох дорожніх нарисів багато внутрішніх порівнянь. Наприклад, опис відвідин Києва та Ніжина 1817 року побудований навколо порівняння й доповнення спостережень після відвідин обох міст у 1810 році.

Передумови і мотивація створення обох аналізованих дорожніх записів Івана Долгорукова були різними і це значною мірою зумовлює структурні й ідейні відмінності обох текстів.

«Славны бубны...» були створені у результаті подорожі до Одеси у 1810 році. Це була розважальна «безцільна» поїздка до «Південної Пальміри» Російської імперії, яка набувала популярності як нове місце сучасних розваг, такий собі «Париж для бідних» [7, с.1]. Іван Долгорукий хотів відволікти дружину й себе після недавньої смерті дочки. Текст опису подорожі від самого початку був орієнтований на широку публіку, найперше численних друзів князя. Це знаю мірою позначилося на його структурі і стилістиці. Частими є місця, де автор веде розмову із уявним читачем. Виклад матеріалу організовано по главам, більшість з яких присвячена відвіданим населеним пунктам (наприклад «Батурин», «Ніжин»,

«Київ», «Умань», «Одеса» тощо). Описи цих населених пунктів доволі розлогі й емоційні. Також помітні ознаки уніфікації структури цього опису – при описі кожного міста автор звертав увагу на його релігійне і світське життя, благоустрій та умови життя для подорожуючих, порівнював якість церковної і світської забудови тощо.

«Путешествие в Киев...» постало в результаті багато в чому вимушеної поїздки до родичів (рідна сестра Єлизавета Михайлівна із чоловіком), які залишили його дітям спадок [8, с.2–4]. Це був жест вдячності. Аби не марнувати час, князь вирішив відвідати Київ й побувати на могилі своєї бабусі. На відміну від попередньої подорожі, у 1817 році мандрівка була неквапливою – значна частина тексту є викладеними на папері філософськими роздумами (про сенс людського життя, взаємини людини і природи тощо), які роїлися в голові князя під час перебування в маєтку зятя В.Л. Селецького у містечку Салтикова Дівиця. Записи мали інтимний характер. Чимало фрагментів тексту мають ознаки внутрішнього діалогу автора. Це позначилося на способі організації і подачі матеріалу – поденні й менш емоційні, переважно констатуючі записи. Важливою рисою опису подорожі 1817 року є те, що вона мала багато переадресацій до опису попередньої подорожі 1810 року.

Спільною рисою обох мемуарів є те, що вони описують подорожі, які мали виразну особистісну мотивацію. У 1810 році Іван Михайлович прагнув між іншим відвідати поховання своєї бабусі княгині Наталії Довгорукої у Києво-Печерській Лаврі, більш відомої як схимонахія Нектарія. У 1817 році він їде провідати свою рідну сестру Єлизавету Михайлівну [40, с.135].

В чому ж інформаційна цінність згаданих подорожніх нарисів Івана Долгорукого в справі вивчення історії України I чверті XIX століття?

Вони містять описи багатьох міст і містечок усіх регіонів Наддніпрянської України – Лівобережжя, Правобережжя та Півдня. Це зумовлено тим, що маршрути обох подорожей були відмінними. Під час подорожі 1810 року маршрут проходив по наступним населеним пунктам: Харків – Полтава – Кременчук – Єлисаветград – Миколаїв – Очаків – Одеса – Херсон – Миколаїв – Умань – Канів – Київ – Бровари – Козелець – Ніжин – Борзна – Батурин – Кролевець – Глухів. Під час подорожі 1817 року маршрут проходив по наступним населеним пунктам: Глухів – Кролевець – Батурин – Борзна – Салтикова Дівиця – Чернігів – Салтикова Дівиця – Ніжин – Яготин – Канів – Київ – Бровари – Ніжин – Батурин – Кролевець – Глухів. Відзначимо, що в обох мемуарах майже не зустрічається описів сіл і це пов'язано із специфікою організації подорожі в I половині XIX століття за допомогою кінної поштової служби. Станції, на яких міняли коней, харчувалися та відпочивали мандрівники, знаходилися майже виключно у містах та містечках. Так само багато дорожніх трактів пролягали за межами населених пунктів на відстані кількох або кільканадцяти верст. Відтак Іван Михайлович майже не стикався під час подорожей із селом та сільськими мешканцями. Цікаво, що сам автор подорожніх нарисів чітко фіксував регіональні відмінності між різними регіонами Наддніпрянської України. Лівобережна Україна постає як край із найбільш вкоріненими козацькими звичаями. Правобережна Україна змальовується як уламок шляхетської Речі Посполитої, а Південна Україна як край швидких і кардинальних імперських перетворень. Важливо, що він протиставляв і всю Україну сусіднім на сході російським губерніям. У описі подорожі 1810 року він чітко фіксує межу між українськими і російськими селами в Харківській губернії. Так само в описі 1817 року він зауважує, що Лівобережна Україна для нього є чужим краєм із відмінними і незрозумілими звичаями та мовою. Неодноразово автор аналізованих подорожніх нарисів звертав увагу на те,

що українські міста набагато гірше об'єктовані, ніж російські. Також він підкреслював ностальгію за рідними краями тим, що завжди детально і піднесено описував свої зустрічі з «великоруськими мужиками» [8].

Як вже зазначалося вище, у творах Івана Михайловича простежується наявність більш-менш чіткої схеми опису відвіданих місць. Він обов'язково фіксував перше враження від певного населеного пункту, потім співставляв їх із більш повними особистісними «обстеженнями» під час прогулянок та візитів. У аналізованих творах чітко простежується виокремлення двох компонентів – топографії міста та його мешканців. Більшу увагу приділялася топографії міста. При цьому Іван Долгорукий звертав увагу на те, наскільки традиційною чи сучасною є забудова і планування міста. Окрема увага відводилася сакральній забудові. При описі мешканців в центрі його уваги перебували перш за все знайомі та їхні родини. Відзначимо, що Іван Михайлович завжди звертав увагу на фіксування культурних відмінностей численних етносів, які йому траплялися в Україні. Особливий інтерес викликали євреї, чисельність яких саме у I чверті XIX століття стрімко зростала у Південній та Лівобережній Україні [59].

Також аналізовані джерела є неоціненним джерелом для дослідження повсякденного життя мандрівників на початку XIX століття. Автор аналізованих подорожніх записів фіксує безліч відповідних подробиць – стан доріг і швидкість пересування по ним, умови ночівлі, раціон харчування тощо.

Насамкінець маємо наголосити, що подорожні записи Івана Михайловича Долгорукого є цінним історичним джерелом з історії України I чверті XIX століття. Вони є єдиним «парним» мемуарам цього періоду, адже опис подорожі 1810 та 1817 років пов'язані між собою численними порівняннями. А окрім того, вони відзначаються крайнім фактологізмом, що протистоїть численним паломницьким та літературним травелогам, які

переповнені авторськими сентиментальними переживаннями й в першу чергу притаманні вказаній добі [25]. Все це робить обидва мемуарні твори руки Івана Долгорукого неоціненним джерелом з історії України.

РОЗДІЛ II. Соціально-економічне життя Чернігівської губернії у дорожніх замітках Івана Долгорукого

II.1. Господарське становище: традиції і новації

Недостатньо дослідженим періодом соціально-економічного життя Чернігівщини є межа XVIII та XIX століть. Це пов'язано з тим, що після опису Чернігівського намісництва, виконаного Афанасієм Шафонським у 1780-х роках [60], аж до середини XIX століття не проводилися збір і систематизація статистичного матеріалу, необхідного для обстеження економічної чи демографічної ситуації. Фактично єдиним інформативним але майже не дослідженим статистичним комплексом джерел є ревізькі казки.

За таких умов при дослідженні вказаної проблематики зростає роль інших видів історичних джерел. Серед них важливе місце належить подорожнім нотаткам, які є окремим видом мемуарної літератури й набули особливої популярності саме у вказаний період. Серед відомих подорожніх нотаток за своїм інформаційним потенціалом виділяються описи подорожей до України Івана Михайловича Долгорукого (1764 – 1823 рр.) – знаного державного і літературного діяча Російської імперії. По-перше, він здійснив Україною дві подорожі з інтервалом у 7 років, а це дозволяє відстежити зміни у сфері соціально-економічного життя. По-друге, він переважно вів записи кожного дня, відтак це зазвичай фіксація особистих спостережень, пропущених через власний досвід.

Представлені у подорожніх нотатках Івана Долгорукого відомості про соціально-економічне життя Чернігівської губернії у вказаний період є фрагментарними. Ключова увага в них відведена спостереженням над релігійним життям. Найбільш розлогі відомості економічного характеру стосувалися або певних новинок, або специфічних місцевих явищ. Окрім

того відомості про соціально-економічне життя обмежуються лише населеними пунктами, у яких Іван Долгорукий робив зупинки під час подорожей. В першу чергу це були міста, розташовані вздовж Петербурзького військового тракту – а це Глухів, Кролевець, Батурин, Борзна, Ніжин, Козелець, Бровари та ін. Аналіз цих фрагментарних відомостей передбачає співставлення із іншими джерелами та сучасними напрацюваннями науковців.

Оскільки подорож Івана Михайловича із сім'єю мала приватний характер, він часто зупинявся у поміщицьких маєтках і зафіксував кількох їх власників. Одним із найбільших поміщиків Чернігівської губернії був Ілля Безбородько, який за свідченнями аналізованого автора мав маєтки у Ніжині, Носівці та Веркіївці. Також у досліджуваних нотатках згадуються й інші маєтки, які зазвичай були пунктами зупинок і ночівлі: княгині Хаванської у Семиполках, князя Кукуатова у Макіївці, Кониського у Комарівці, Романовського і Селецького в Дівиці.

Поземельні відносини між поміщиками не завжди були гарними через постійні земельні спори. Загалом Іван Долгорукий наголошує, що Лівобережна Україна по всій Російській імперії прославилася «ябедами, сутяжествами й тяжбами» [7, с.46]. Казенні маєтки у Чернігівській губернії Іван Долгорукий не згадує, що знову ж таки зумовлюється приватним характером обох його подорожей. Відомості про селянське землеволодіння є ще більш фрагментарними – автор спогадів повідомляє лише про те, що поруч із поміщицькими селянами у Чернігівській губернії проживали козаки, які володіли статусом державних селян [7, с.61; 18, с.15–17]. Загалом наголос робиться на тому, що великі магнатські маєтки є поодинокими вкрапленнями, а загалом в губернії переважає дрібне поміщицьке землеволодіння, яке було наслідком козацьких традицій

землеволодіння й відносно легкого здобуття козацькою старшиною статусу російського дворянства наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

«Немає нічого гіршого, ніж володіти маєтком по сусідству з дрібнопомісними [власниками], особливо черезпільно... З давніх часів тут мешкають під ім'ям козаків вільні люди. Кожен з них в давнину мав хату, город, землю і власність, котру він утримував. Праця і наполегливість дають гроші, які стають джерелом підвищення. Багато козаків, вивчивши своїх дітей грамоті, записували їх у приказне звання. Був час в Росії, коли було легше стати секретарем, ніж отримати клаптик землі. Секретарський чин давав право на придбання майна, а нерухоме майно давало звання особистого дворянина. У такий спосіб Малоросія наповнилася силою-силенною панів. Однак цей панок або поночок все таки поміщик, хоч і п'яти курей, отже й користується дворянськими привілеями. Тут такий рід людей розродився як зайців в лісі, де гончих псів ніколи не бувало» [7, с.45–46].

Загалом Іван Долгорукий дає позитивну оцінку якості ґрунтів Чернігівської губернії, що обумовлювало абсолютне домінування сільського господарства в структурі економіки. Головними галузями сільського господарства були вирощення зернових культур та скотарство. Високі врожаї зернових забезпечувалися не лише врожайними ґрунтами але і їх регулярним удобренням. Під час подорожі Чернігівською губернією запах навозу став для автора спогадів звичним і невід'ємним ароматом поміщицького маєтку [7, с.61]. Також доволі популярним було вирощення тютюну [21, с.83]. Наприклад, навколо Ніжина «всі поля й городи були засіяні тютюном» [7, с.58]. Що стосується скотарства, то воно відрізнялося розмаїттям – вирощували не лише звичних корів, свиней та волів, але й вівці та коней. Найбільш популярним було розведення свиней – «головного прибутку поселянина» [7, с.29].

Ще однією популярною галуззю сільського господарства Чернігівської губернії було садівництво [21, с.84]. У подорожніх нотатках Івана Михайловича згадуються сади Безбородьків на Обідовщині у Ніжині, у цьому ж міста мав сад грек Кліца, Розумовських в Батурині, Селецьких у Дівиці та навколишніх хуторах. Останні удостоїлися доволі розлогого опису: «тут під назвою саду, обгороджено дерев'яною стіною з цегляними стовпами, велика ділянка землі, на котрій серед чисельних грядок, котрі по нашому називаються городом або травником, ростуть плодові дерева, а саме: яблуні, груші, сливи, горіхи, бергамоти й вишні» [7, с.28]. Окрім цього популярними ягідними деревами були абрикоси.

На відміну від сільського господарства промисловість була розвинута слабо. Більш-менш розвивалися лише ті галузі, які займалися переробкою аграрної продукції. Так, надлишок зерна не продався у інші губернії Російської імперії, а перероблявся на алкогольні напої. В Чернігівській губернії стрімко розвивалося гуральництво й пивоваріння. Додатковим стимулом гуральництва, тобто виготовлення горілки, була практика відкупної торгівлі. Це приносило поміщику відчутні додаткові прибутки. Описуючи невідоме велике село із 1 тис. мешканців, розташоване за 20 верст на південний захід від Ніжина, Іван Долгорукий зазначав, що в ньому вся торгівля горілкою «на відкупі». І якщо у сусідніх селах ціна на неї становить 4 крб. за відро, то тут – 8–9 крб. [7, с.61]. Окрім гуральництва у спогадах вказаного автора містяться натяки на доволі розвинене пивоваріння. Так, під час відвідин Чернігова у 1817 році Іван Долгорукий куштував біле пиво місцевого виробництва, яке він «від Москви не зустрічав» [7, с.33].

Наступною розвиненою галуззю промисловості було млинарство. Найбільшу кількість млинів автор мемуарів бачив у Козельці, який тільки й того, що міг похвалитися «надзвичайною кількістю млинів – їх тут майже

поруч 12. Частина з них належить казні, інша поміщикам. Коли води для роботи усіх недостатньо, то вони міліють по черзі щотижня» [8, с.305]. Тут ми маємо справу із описом нижньобійних млинів, які були популярними вздовж усієї течії малих річок Чернігівщини, а в першу чергу Остра, значна частина течії якого через це була загачена й через це заболочена. У іншому місці князь згадує про напливні млини на Десні.

Гуральництво, пивоваріння й млинарство були традиційними й доволі примітивними в технологічному плані галузям промисловості, які переважно обслуговували аграрну сферу. Єдиним осередком нових і більш технологічних галузей промисловості був маєток Розумовських в Батурині, який Іван Долгорукий відвідав у 1810 та 1817 роках. Тут розташовувалися ткацька фабрика із 50 станками, на яких виготовлялося грубе «солдатське» й тонке сукно. Також працював свічний завод, який виготовляв дефіцитні короткі «нічні» свічки [8, с.314–315]. Сировиною для них був віск із численних пасік Чернігівської губернії. Між іншим князь наголошував на популярності й поширеності бджільництва саме у цьому регіоні України [7, с.30, 61].

Загалом Іван Михайлович робить акцент на традиційному й відсталому укладі переважно аграрної економіки Чернігівської губернії. Не останню роль при цьому відігравали численні інфраструктурні й логістичні труднощі. Особливо відчутною була проблема доріг. Подорожуючи автор дорожніх нотаток залишив детальний опис так званого Петербурзького військового тракту. Він був «піщаним і неспокійним» [8, с.319; 21, с.39]. У періоди спеки подорожній потерпав від стовпів пилюки, а під час дощів – від калюж і багна. Найбільш складні ділянки тракту мали гаті й вимощувалися в'язками лозу. Проте це сповільнювало й без того малі швидкості пересування – Іван Михайлович часто розважав себе тим, що висідав з карети і йшов поруч з нею пішки. Тобто на окремих ділянках

трактом можна було розвивати швидкість лише у 5 км. на годину! Також під час подорожі 1817 року Іван Долгорукий стикнувся із типовою проблемою браку коней на поштових станціях. Через те, що для подорожі графа Вітгенштейна було зарезервовано 50 коней, довелося вмовляти ямщиків й платити їм додаткові кошти – 10 крб. «на горілку» для того, аби вони довели від Комарівки до Ніжина [7, с.23]. Відтак дорожнеча була наступною суттєвою проблемою. Всякий подорожній відчував її під час оренди житла й харчування. Наприклад, у Борзні нічліг у «самій поганій хаті» обійшовся у 5 крб., пляшка «нікудишнього» вина у Кролевці коштувала 2,5 крб. [7, с.21–22] Дорожнеча посилювалася дефіцитом «ходової» мідної монети. Через це курс мідних грошей був більшим ніж у срібних, а це зазвичай ставало неприємною несподіванкою для мандрівників й додатково виснажувало їх гаманець.

Все це гальмувало розвиток торгівлі, яка як і у попередні два століття оберталася навколо ярмарків. За свідченнями Івана Долгорукого найбільші ярмарки відбувалися у Ніжині, Кролевці й Ромнах. Як і у попередні два століття вони в першу чергу відігравали роль пунктів, де формувалися великі партії сільськогосподарської продукції, які потім збувалися в інші регіони Російської імперії. Також вони були своєрідними артеріями при розподілі товарів в середині та між окремими регіонами України [27, с.538]. Найбільш затребуваним місцевим товаром були тютюн та худоба. Інфраструктура торгівлі теж була не найкращою. Торгівельні ряди зазвичай були старими й не ремонтіваними, відчувався дефіцит місць зберігання, найперше погребів [7, с.21]. Через це пожежі, які почасти траплялися, завдавали значних збитків. Наприклад, пожежа на ярмарку в Кролевці 18 – 19 вересня 1817 року завдала загальних збитків купцям у понад мільйон крб. Лише ніжинський грек Кліца втратив товару на 10 тис. крб., а глухівський купець, що торгував металевими виробами – на 50 тис. крб. [7,

с.188–189]. Через брак грошей в обігу слабо розвивалася стаціонарна магазинна торгівля, непоодинокими були випадки мінової торгівлі.

Підсумовуючи мемуарний образ рівня економічного розвитку Чернігівської губернії на початку ХІХ ст. у подорожніх нотатках Івана Долгорукого маємо констатувати наступне. Ці мемуари є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на малознані аспекти господарського життя досліджуваного регіону й суттєвим чином доповнює відомості про різні галузі економіки. Важливо, що вони містять авторські оціночні судження, в яких Чернігівська губернія представляється як відсталий аграрний регіон, де економічні новації впроваджуються у край поволі. На думку автора аналізованих творів це значною мірою зумовлюється традиціями землеволодіння і господарювання часів Гетьманщини.

II.2. Характеристика населених пунктів міського типу

Містам і містечкам Чернігівської губернії Іван Долгорукий відводить достатньо місця у двох своїх дорожніх нарисах – «Славны бубны за горами...» та «Путешествие в Киев...». Перша подорож була розважальною й мала відволікти від важкої родинної втрати – смерті двох доньок (рідної й усиновленої). Характер цієї подорожі Іван Михайлович, який тоді ще був володимирським губернатором, визначав наступним чином: «Їду без потреби і без мети, аби лиш їхати». В подорожі його супроводжували дружина й четверо «домашніх товаришів». Друга подорож мала характер візиту ввічливості до родичів – рідної сестри Єлизавети та її чоловіка Василя Лаврентійовича Селецького – які поступилися його донькам «частиною маєтку». В подорожі йому товаришували дружина й двоє доньок. В обох подорожах важливе місце відводилося відвідуванню Києва, де в Києво-Печерській Лаврі була похована його бабця монахиня Нектарія

(княгиня Наталія Долгорукова). Малолітнього Івана Долгорукого батьки привозили до Києва, відтак це було для нього до певної міри «місто дитинства».

Відмінний характер обох подорожей проектувався на дорожні нариси й зумовлював їх специфіку. Опис подорожі 1810 року є публічним текстом. Він адресувався друзям, а відтак в ньому значна увага відводиться історичним роз'ясненням й вибудовуванню загального контексту. Опис подорожі 1817 року, навпаки, був радше приватним текстом. Він багатший на деталі оскільки відсилає за роз'ясненнями до першого дорожнього нарису. В його структурі відсутні розділи, більшою мірою відчувається фактологізм викладу матеріалу.

Перелік міст, які були відвідані під час обох зустрічей визначалися маршрутом подорожей. У 1810 році Іван Долгорукий проїздив через Чернігівську губернію, повертаючись із Києва до Москви. Слідуючи московським трактом він відвідав Козелець, Носівку, Ніжин, Борзну, Батурин, Кролевець та Глухів. Під час подорожі 1817 року він відвідав ці ж населені пункти, причому деякі з них двічі – по дорозі до Києва і повертаючись з нього до Москви. Окрім цього ним було відвідано й нові міста та містечка – Чернігів, Салтикову Дівицю та Веркіївку. Відтак, деякі міста Чернігівської губернії у описах подорожі Івана Долгорукого згадуються тричі. Окремі з них, приміром Ніжин й Батурин, удостоїлися розлогих описів, які цікаві з точки зору порівняння й відстеження еволюції у ставленні до них автора.

Важливо, що структура опису міст у подорожніх записках Івана Долгорукого має ознаки стандартизації. Найбільш значущими його елементами є опис інфраструктури міста (характер забудови, публічні місця) з окремою увагою на рівень організації побуту мандрівників (житло та їжа). Також автор ретельно фіксував економічні й етнографічні

особливості окремих міст. Важливе місце відводилося фіксації цікавинок, причому не лише давніх церков та релігійних реліквій. Об'єм і структура, компонування окремих елементів в описі кожного конкретного міста залежали головним чином від тривалості перебування в ньому. Наприклад, у Ніжині, Чернігові й Салтиковій Дівиці Іван Михайлович перебував по кілька днів підряд. В інших відвіданих містах Чернігівської губернії він зупинявся лише для заміни коней, обіду або ночівлі. Іноді ці відвідини тривали всього лиш кілька годин, що не дозволяло князю зробити улюблену справу – прогулятися містом.

Найперше він звертав увагу на їх незручне географічне розташування – більшість знаходилася обабіч погано облаштованого тракту, що з'єднував Москву та Київ. Сам він був піщаним, а від того подорожні рухалися повільно й страждали від пилюки. Під'їзди від тракту до міст, особливо ж до Кролевця [8, с.21] й Ніжина [7, с.306], були у вкрай поганому стані. В останньому місті йому найбільше не сподобався поганий стан річки Остер, яка «затягується зеленню й схожа більше на болото, ніж на джерело». В іншому місці він називає Остер «проточною калюжею». Незручним з точки зору розташування видався йому й Батурин, який розташований у «самому негарному місці». Єдиним для нього містом із гарним розташуванням був Чернігів, який прикрашала Десна. Проте, ця перевага на думку князя не була використана в повній мірі, адже губернський центр він характеризував як «пустий і нудний», гірший за багато повітових міст та містечок.

Інфраструктура міст і містечок Чернігівської губернії теж видалася Івану Долгорукому недостатньою. Особливо це дається взнаки при його описі щойно згаданого Чернігова. В місті відсутні мощені вулиці, з цегли збудовані лише «казенні» споруди й жодної приватної. Влаштований колишнім генерал-губернатором князем О. Куракіним сад «поріс кропивою: в ньому стадами стрибають жаби». Загальне планування міста він назвав

«бідним і неправильним» [7, с.33–34]. Все це зумовлювало у край скромне публічне життя губерньського центру, в якому «немає ні театру, ні клубу, ні гульбищ, одна лише модна лавка але й та зачинена, - тільки вівіска стирчить, аби подорожній з просоння побачив з коляски, що він ніби у місті» [7, с.41]. Так само при описі найбільшого тодішнього міста Чернігівської губернії – Ніжина, він звертає увагу, що він «неохайний і негарний... Мостових немає, а тому восени и весною в час великої багнюки немає ні проходу, ні проїзду... Площ і регулярних вулиць не видно, зате багато пустирів...». Трохи кращою тут була ситуація із публічними місцями – одна із кав'ярень функціонувала як «зборище чоловіків [...] на зразок Московського Англійського клубу». В Безбородьківському саду по вихідним і на честь приїзду знатних гостей регулярно влаштовувалися бали, які приваблювали значну частину містян.

Загалом у всіх містах переважала дерев'яна забудова, через що вони як і раніше потерпали від пожеж. Одна з них трапилася під час подорожі Івана Долгорукого у Кролевці 18 – 19 вересня 1817 року. Ось як він її описав: «За словами городничого, перша пожежа почалася після обіду 18 вересня на постійних дворах. Згоріло до 50 будинків, але до вечора пожежа стихла і все заспокоїлося... Вночі спалахнула нова пожежа, причому в різних містах. Буря її лише посилила і всі ряди, ярмаркові балагани миттю стали жертвою вогню. Всяк тоді втратив голову. Поліцмейстер не міг надати нікому допомоги, адже не мав вогнегасних знарядь. У майже безводному місці він не мав труб, окрім однієї ручної якогось заїзного купця. Вогонь пожирав все, що йому траплялося. До 10 тис. торговців у відчаї кидалися з одного краю в інший... Згоріли всі присутственні місця й Кролевець яскраво нагадав нам стан московських передмість, якими ми їх застали взимку 1812 року...» [7, с.187].

Пишучи про міську інфраструктуру Іван Долгорукий особливу увагу приділяв питанням житла і харчування. Відвідані постійні місця викликали у нього самі негативні враження. Чи не єдине виключення – трактир у Глухові «дуже добрий, в спокійному місці, достатньо меблів, все чисто й охайно». Через це при нагоді він віддавав перевагу запрошенням зупинитися у приватних садибах, наприклад, у будинку грека-купця Кліци в Ніжині, чи у «великому дерев'яному Графському будинку» в Батурині [8, с.312, 314]. Труднощі із помешканням для подорожніх й їхня дорожнеча зумовлювалися квартируванням у містах військових частин імператорської армії. В Ніжині стояв Київський драгунський полк, в Борзні – Литовський драгунський полк, в Чернігові – «якісь єгерські полки».

Трактирна їжа із украй бідним меню викликала у князя особливе невдоволення. Після відвідин Борзни під час подорожі 1810 року Іван Михайлович склад вірша, який починався наступними рядками:

«Есть город на Руси по имени Борзна,
В котором не найдешь ни сливок, ни вина;
Однако ж иногда почтовы эстафеты
Привозят и сюда журналы и газеты, -
Хоть нечем живота со вкусом накормить,
По крайности есть чем головушку вскружить» [15, с.281–282].

Під час чергового візиту до Борзни у 1817 році він знову звернув увагу на брак в місті доброї їжі: «І Борзна місто! Нічого не знайти: ні хліба, ні свіжого молока, ні доброго келиха вина... Ситим можна бути скрізь, але зі смаком тут нічого не з'їси» [7, с.22]. Добре поїсти можна було на високих прийомах. Приміром, на званому обіді у директора Чернігівського ремісничого училища «був гарний стіл: годували багато, поїли часто» [7, с.37].

Недостатній розвиток міської інфраструктури проектувався на їх економічне становище. Основою економіки більшості міст були ярмарки із зазвичай старими й неохайними торговими рядами у середмісті. За спостереженнями Івана Михайловича найбільшим торгівельним містом Чернігівщини був Ніжин. Значний ярмарок знаходився у Кролевці. «Він один із найвідоміших в Малоросії. Сюди приїзять найбільш багаті євреї з усієї України й Польщі, як то: з Бердичева, Радзівіла, Брод, Шилова, Ніжина та інших відомих міст. Тутешній оптовий торг славиться значними масштабами» [7, с.187]. За спостереженнями князя Долгорукого особливої відмінності у веденні господарства між більшістю жителів міст і сіл не було. Усі поля й городи довкола Ніжина були засіяні тютюном, який «возять по всій Росії». Також в цьому місті він відзначив розвиток садівництва: «Вишень багато, але тільки й того, що крупні, – дуже кислі й не рівняються до Володимирських» [7, с.60]. Сучасне економічне виробництво він зауважив лиш в Батурині, де знаходився завод на якому робили «відмінні воскові свічки». Також поблизу Батурина розташовувалися інші промислові заклади батуринського маєтку Розумовських – вівчарня із 1200 голів іспанських овець і ткацька фабрика із 50 станками [8, с.314–315].

Іван Долгорукий у своїх подорожніх записках фіксував зрушення і в народонаселенні міст і містечок Чернігівської губернії. Так, він звертає увагу на зростання присутності євреїв. Займаючись переважно роздрібною торгівлею, вони залишалися слабо інтегрованими до тодішнього міського соціуму й зберігали релігійну та культурну осібність. На це вказує доволі розлогий опис єврейського весілля у Ніжині, свідком якого князь Долгорукий був у 1810 році [8, с.307–308]. Так само осібно трималися й греки, які сформували чисельну й економічно впливову громаду в Ніжині. Не останню роль при цьому відіграло те, що до Ніжина постійно

прибували нові переселенці – релігійні й політичні емігранти з Кіпру, Константинополя тощо.

Найбільш модернізованими, а отже й цікавими для князя Долгорукого виявилися Батурин, а ще більше Ніжин. В Батурині він відзначив обидва будинки Розумовських – старий дерев'яний і новозбудований кам'яний. Перший був схожий на палац і вражав великою кількістю покоїв та залишками розкоші – прислуга в гарній лівреї, розкішні столові прибори, справжнє шампанське, фортепіано і т.д. Другий «було поставлено в найкращому місці, яке вдалося відшукати в Батурині – на горі над річкою. Будинок у три поверхи, з широким балконом та колонадою. Через відсутність великих кімнат всередині не надто гарний, зате ззовні, особлива з-за річки, його вигляд цілком гарний». Ще однією цікавинкою Батурина була могила Кирила Розумовського у Воскресенській церкві: «Монумент над його гробом гарний и величавий своєю простотою» [8, с.317]. В ній відбувалися поминальні богослужіння за участі церковного хору з 12 півчих, яких відбирав особисто Кирило Розумовський й відправляв їх на навчання до найкращих майстрів Російської імперії (Бортнянський) та Європи.

В Ніжині цікавинок виявилось значно більше. Найперше це Благовіщенський чоловічий монастир – «прекрасна церква і, судячи зі стилю, - старовинної архітектури». В ньому князю була продемонстровано кілька мощей, а також найбільш шанована святиня – кров Іоанна Предтечі. Із нових церков увагу Івана Долгорукого привернула грецька церква Всіх Святих, схожа на відвідані ним сучасні собори Одеси та Херсона [8, с.310]. Обидва храми привернули увагу князя окрім всього цікавим художнім оформленням – внутрішні колони Благовіщенського монастиря мали цікавий розпис (композиція із зображенням імператора Олександра I й царя Соломона), у Всіхсвятській церкві був виставлений великий сюжетний

портрет імператора Олександра І. Також тут був іконостас на «грецький смак». Але найбільшою цікавинкою Ніжина була споруда Гімназії вищих наук князя Безбородька – «великий чотириповерховий замок, увесь кам'яний з колонадою, чепурний фасад» [7, с.57]. Загалом Іван Михайлович був здивований значною кількістю розташованих тут навчальних закладів. Окрім Гімназії вищих наук він згадує повітове училище, грецьке училище і приватний жіночий пансіон.

Загалом у своїх дорожніх нарисах Іван Михайлович Долгоруков вибудовує доволі цілісний і яскравий образ міст і містечок Чернігівської губернії. В їх укладі та просторі важливу роль відіграло козацьке минуле. Їм не були притаманні динамізм та мінливість. Більшість містечок описуються як села із розміреним патріархальним укладом життя. Такий суб'єктивний із виразними песимістичними оцінками образ міст та містечок Чернігівської губернії був важливим елементом вибудовування протиставлення ново приєднаної і не цілком інтегрованої до імперських структур Гетьманщини, яка «виснаженою терпить різноманітні тяготи й у всій повноті відчуває втрату віків вольниці», сусіднім на сході губерніям «старої Росії».

РОЗДІЛ III. Етнографічна характеристика Чернігівської губернії на початку XIX століття у дорожніх замітках Івана Долгорукого

III.1. Етнічний склад населення

Приїзди Івана Долгорукого припали на час, коли на території Чернігівської губернії відбувалися доволі значні зміни у етноконфесійній структурі населення. Власне їм він приділив доволі значну увагу, а це лише посилює інформаційну цінність його спогадів. Якщо коротко, то сутність цих змін зводилася до того, що новий імперський устрій, який прийшов на зміну козацькому, зумовив етнічне урізноманітнення. Українці, як і раніше, залишалися домінуючим етносом. Їх князь Іван Долгорукий характеризував як затятих землеробів, лінивих і не зацікавлених в новаціях господарів. Описуючи Чернігів, він зауважує, що ці риси були притаманні навіть місцевому купецтву, яке бідне, а через те не може будувати дорогих цегляних будинків. В той же час, він відзначає занурення українців у щоденну рутину, через що абсолютна більшість відвіданих ним у Чернігівській губернії міст не мала ознак громадського життя – «всі сидять по норах і добувають гроші». Загалом спосіб життя українців Чернігівської губернії, яких Іван Долгорукий називає малоросіянами та хохлами, він характеризував як наблизений до природного стану: «Малоросія – справжня епіграма. У хохла побачиш вимазану хату, під котрою слід жити увесь свій вік згорбившись, бідно, низько і паршиво. А під вікном у нього росте грецький горіх, бергамот. Це ж справжня проказа сонячних яскравих променів на його горизонті! Що йому в цьому дереві за радість? Він не розстається зі своїми волами, а купа доброго навозу у сто разів потрібніша за наші шпанські вишні» [7, с.30–31]. Позитивною рисою українців, яка захоплювала автора подорожніх заміток, була їхня щедрість до гостей і

хлібосольність [7, с.37]. Цікаво, що Іван Долгорукий описує українців виключно як селянський етнос. Лише іноді він згадує, що серед селян живуть козаки, який від перших майже нічим не відрізняються і перестали бути привілейованим військовим станом.

Лише в двох випадках маємо свідчення Івана Михайловича про те, що й вищі стани зберігали сентимент до української культури й традицій. Наприклад, при описі поховання останнього гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві в Батурині князь у своїх нотатках наводив місцевий переказ про його прохання до управителя маєтку приготувати крипту всередині церкви. При зустрічі з ним Кирило Розумовський звернувся до нього українською мовою зі словами: «Зробив мені хату?» [8, с.317]. В іншому місці автор спогадів роздумує над будівництвом Гімназії вищих наук в Ніжині й наголошує, що місце для цього навчального закладу було обрано не випадкове – Олександр Безбородько нібито називав себе «патріотом Ніжина» й дуже любив це місто.

Поряд з ними стрімко зростала чисельність інших етносів. Найперше йдеться про євреїв, які почали масово переїздити до Чернігівської губернії з губерній Правобережної України після їх остаточного приєднання до Російської імперії за II поділом Речі Посполитої у 1793 році. Додатковим стимулом було те, що Чернігівська губернія увійшла до розширеної «межі осілості» й євреїв сюди вабила доволі розвинена торгівельна інфраструктура – ярмарки, базари й торгівельні шляхи до Санкт-Петербургу й Москви.

Євреям Іван Долгорукий приділив окрему увагу у описах подорожі 1810 та 1817 року. Якщо у 1810 році вони ще були в диковинку, траплялися лише у містах (найперше в Києві та Ніжині) й викликали подив, то у 1817 році Іван Михайлович констатує, що тепер їх «всюди повно». Наприклад,

під час першої подорожі князь не зауважив у Борзні жодного єврея, а через сім років він їх тут вже нарахував близько 20 осіб. Особливу увагу князя викликали їхні релігійні вірування та обряди. Так, при в'їзді до Ніжина у 1810 році він став свідком єврейського весілля, яке доволі детально описав.

«Щойно ми заїхали до Ніжина, як побачили цікаве видовище – єврейське весілля. Один єврей йшов від жениха з дарами до нареченої. При цьому йдучи по вулиці він ніс на голові якийсь непокритий коленкор, який ми, ідучи, накрили пилукою. За ним йшло три єврея. Один грав на скрипці, другий на цимбалах, а третій шумів кастаньетами або брязкальцями. Ці гуляки дійшли до дому нареченої й були зустрінуті біля двору її ріднею. Через годину почалося весілля і я навмисне пішов подивитися. Ось в чому полягав їхній обряд. Молодят вивели з будинку на вулицю під великий намет, який звисав на чотирьох жердях. 16-річний наречений вдягнувся в шубу й надів шапку. Те ж саме зробила наречена, яка була його однолітком. Все її обличчя було закрите. Біля намету стовбичили родичі та зіваци. Євреї як завжди кричали на весь голос. Той з них, хто здійснював шлюб, стояв з молодятами під спільним покривалом, обручав їх кільцями, напував вином, тримав у них під носами свічку й стакан, з котрого напував. Опорожнивши, кинув його на землю і його друзки почали топтати люди. Все це він супроводжував співами і кривлянням, без якого у євреїв не обходиться жодне духовне дійство. Після цих різноманітних фарсів він прочитав молодятам їхній шлюбний договір й на тому все скінчилося. З-під вінця їх під руки повели в дім. Ті ж музики заграли танцювальні пісні. Євреї та їхні жінки при ударили в долоні й найбільш запопадливі товариші нареченого, йдучи попереду, танцювали вприсядку. Яка чуйна церемонія!» [8, с.307].

На нашу думку, в цьому фрагменті спогадів маємо унікальний опис весілля хасидів, які впродовж усього XIX ст. становили більшість серед єврейського населення Ніжина. Їх до міста приваблювала перш за все

розвинена і покинута греками торгівля (три щорічні ярмарки, дороги до Москви, Санки-Петербурга, Варшави та Яс).

Загалом Іван Михайлович зауважує у євреїв вищу ніж в українців підприємливість. Підвищена увага до них лише зайвий раз засвідчує, що перелом XVIII і XIX століть був часом активного притоку євреїв до Чернігівської губернії, які тоді ще були чужим етнічним елементом і викликали подив та підвищений інтерес.

Окрім євреїв під час подорожі Іван Долгорукий зауважує зростання присутності росіян. Особливо відчутною їх присутність була на адміністративних та військових посадах. З-поміж таких високопоставлених росіян досліджуваний нами автор найбільше уваги приділив чернігівським губернаторам Олексію Куракіну, Якову Лобанову-Ростовському та Миколі Репніну-Волконському. Усі троє належали до знатних російських князівських родин й за часів правління імператорів Павла I та Олександра I належали до вищих державних кіл. В Чернігові вони прославилися як реформатори (особливо Олексій Куракін), які перебудовували й перепланували місто, заводили нові традиції світського життя й взагалі втілювали дух імперського прогресу на щойно приєднаній окраїні [33]. Місцеве населення ці їхні ініціативи зустріло прохолодно, якщо не вороже. І тут ми знову маємо справу із протиставленням імперського прогресу й провінційного традиціоналізму. При цьому прогрес набуває етнічно російських рис. Також Іван Долгорукий відзначає зростання частки росіян серед православного духовенства, купецтва. Особливо його потішила й нагадала про рідні далекі краї зустріч під Ніжином із російськими мужиками з Володимирської губернії, які прибули сюди на заробітки. Також більшість богомольців, які йшли до Києва й траплялися на шляху автора теж були росіянами. Відзначимо, що Іван Михайлович наголошує на

тому, що для росіян на початку XIX століття Чернігівська губернія була чужим краєм із мало зрозумілими культурою та традиціями.

Окрім названих двох неукраїнських етнічних груп, які стрімко зростали й завойовували становище в Чернігівській губернії, автор аналізованих спогадів згадує представників ще трьох етнічних груп – греків, англійців, поляків та німців.

Греки у Івана Долгорукого асоціюються виключно із Ніжином, який він називає «новими Афінами» [8, с.308]. Він зауважує їх неоднорідність. Багаті купецькі роди належали до тих грецьких родин, які переселилися до міста ще на межі XVII – XVIII століть. В той же час в місті було багато новоприбулих греків, швидше за все з числа повстанців, які боролися проти турецького панування в Греції. Князь був здивований і вражений тим, наскільки розвиненою в місті була грецька культура. В місті було чути грецьку мову й зустріти людей у грецькому національному одязі. З одним із ніжинських греків Іван Михайлович був знайомий. Йдеться про заможного і знаного купця Кліцу. За своїм характером він протистоїть українському купецтву – він є гарним господарем, який дбає про розвиток свого міського маєтку; також він надзвичайно підприємливий і завжди у роз'їздах по різноманітним торгівельним справам [8, с.312]. Відзначимо, що цей опис має багато подібних рис, притаманних ніжинському грецькому купецтву, яке досліджував К. Харлампович. Він теж наголошував на тому, що вони завжди подорожують, а їхніми господарствами почасти займаються дружини.

Англійці, точніше один англієць, зустрівся князю Івану Михайловичу Долгорукому лише в Батурині. Тут він виконував повноваження управителя маєтку сина Кирила Розумовського – Андрія. Автор дорожніх заміток дивувався його довірливим відносинам із господарем, а також його чесності й принциповості: «я читав вірчого листа, котрого з Відня йому прислав

граф. Силою цією довіреності він має право на всілякі розпорядження; може навіть для господарських потреб продавати й заставляти. Необмежені повноваження!». Англієць зберігав традиції, заведені ще старим гетьманом. Але, і це найголовніше, він дбав про розвиток господарства й запровадження новацій, особливо у справі вівчарства. Такий стан речей зумовлювався тим, що він продовжував справу батька, який прибув з Англії до Кирила Розумовського ще у 70-х роках XVIII ст. Відтак маємо цікавий приклад запрошення до України іноземців для ефективного управління маєтком і перенесення передового як на той час англійського досвіду [8, с.315–317].

Нарешті, у тревелозі Івана Долгорукого зустрічаємо одні з перших згадок про перебування на території Чернігівської губернії поляків, які тут постійно чи тимчасово проживали. Під час другої подорожі Україною у 1817 році довелося йому під час світської бесіди у с. Комарівка чути як «молоденька дівчина побренькала на гітарі й проспівала нам кілька польських пісень. Все це для наших вух було новим, а тому й вабливим» [7, с.23]. Також із полькою, яка була дружиною бригадного генерала, йому довелося зустрітися в Ніжині. Вона була однією із організаторок громадського життя в Ніжині, була «дуже приємною у ставленні й доволі скромною».

Одну німецьку родину Іван Михайлович зустрів у Батурині. Це була родина Лібенау, голова якої став управителем маєтку Розумовських після смерті англійця-управляючого в період між 1810 та 1817 рр. Цей «грубий» німець описувався як повна протилежність доброму й старанному англійцю [7, с.21–22].

Відтак Івана Долгорукий у своїх подорожніх нотатках подає цінні свідчення про те, як відбувався процес поглиблення поліетнічності населення Чернігівської губернії за часів Російської імперії.

III.2. Становище православної церкви

Питанням релігії у досліджуваних нами дорожніх замітках Івана Михайловича Долгорукого відведено чільне місце. Як вже відзначалося вище, на схилі літ автору все більше були притаманні настрої деїзму. Це виявлялося в тому, що він доволі критично ставився до церковної організації, неодноразово критикував церковнослужителів за формальне виконання своїх душпастирських обов'язків. Водночас він захоплювався народним православ'ям, цікавився віруваннями і обрядами простих людей. Загалом ставлення автора до питань релігії було у край неоднозначним і зумовлювалося його душевними переживаннями й життєвими потрясіннями, про які написано у першому розділі. Відчутними є його прагнення до очищення православ'я й повернення до ранньохристиянських зразків. В цьому він між іншим демонстрував бездоганне знання Святого письма й церковних канонів.

До всього цього слід додати й те, що власне у самих подорожах та нотатках, які були написані по їх свіжим слідам, була присутня релігійна мотивація – відвідання поховання своєї баб черниці Нектарії у Києва-Печерській Лаврі. Саме тому вітчизняна дослідниця Інна Булкіна при характеристиці описів подорожей Івана Долгорукого 1810 та 1817 років наголошує на їх релігійності, але доволі специфічній. Вона їх називає одним із найкращих прикладів «антипаломницької» літератури [20]. Паломницька література мала свої чіткі канони – кульмінацією був опис святого місця, якому передувала важка дорога й релігійні роздуми, також вони зосереджувалися на ірраціональних душевних переживаннях «богомол-паломника». Іван Долгорукий свої спогади протиставляє цій давній і вкоріненій у російській мемуаристиці традиції. «Антипаломницький» характер його дорожніх поденних записок виявлявся в тому, що він

зосереджується на зовнішньому описі церкви як одного із елементів організації суспільства. У його ставленні до питань релігії немає чуттєвості і буремних внутрішніх переживань. На зміну їм приходить об'єктивний і раціональний виклад матеріалу, а це лише підсилює цінність тревелогів Івана Долгорукого як історичного джерела.

Під час подорожі Іван Долгорукий окрему увагу приділяє відвідуванню церков та монастирів Чернігівської губернії, опису їхніх святинь та внутрішнього убранства, характеристиці священників.

В описах міст та містечок Чернігівської губернії він особливе місце відводив церквам як архітектурних доміантам на фоні домінуючої одноповерхової хаотичної забудови. Найперше увагу князя Івана Михайловича притягували новозбудовані церкви, яким він присвячував доволі об'ємні характеристики. Наприклад, найбільш цікавими для нього були Всіхсвятська церква у Ніжині та Воскресенська у Батурині – обидві були новозбудованими на початку XIX ст. у стилі класицизму. Ось як він їх характеризує у описі подорожі 1810 року: «Серед нових споруд [Ніжина – прим. авт.] варто відмітити грецьку церкву. Вона схожа на всі нові собори, які ми бачили в Одесі та Херсоні» [8, с.308]; «В Батурині 4 церкви. В кращій з них, кам'яній, поховано Фельдмаршала» і далі «Церква дуже добре оздоблена, іконостас відмінної роботи» [8, с.319]. У 1817 році він розширює ці описи – названу грецьку (Всіхсвятську) церкву він називає «дуже великим храмом, який бездоганно утримується», набагато кращим ніж деякі не те що приходські церкви, але й собори. В цілому, Іван Михайлович, так само як і інші мандрівники, звертав увагу на те, що «В цьому краї по селам і містам багато храмів споруджено Мазепою. З одних вуст і моляться про порятунок його душі і накладають анафему. Чого тільки не терпить закон Божий з того часу, як політика почала пристосовувати його до себе». Відтак, автор аналізованих нами тревелогів позитивно оцінював церковне

будівництво одного із найбільш знакових українських гетьманів – Івана Мазепи.

Якщо церкви приваблюють Івана Долгорукого перш за все сучасністю споруд, то в монастирях йому подобаються рештки давнини. З поміж усіх відвіданих монастирів він виокремлював два – Благовіщенський чоловічий монастир у Ніжині та Домницький чоловічий монастир Різдва Богородиці. Описуючи перший, він наголошував на тому, що він був заснований Стефаном Яворським «при Петрі I, ровесник Полтавської перемоги». У описі подорожі 1817 року цей монастир, який Іван Долгорукий підкреслено називає «Богородичним Назаретом», «Домом Божим», отримав доволі розлогу характеристику: «...обширний, високий, багатий храм. Стінні розписи виправлені і представляють всю історію створення світу. Всі собори і таїнства грецької церкви у постатях. Роботи багато і, звичайно часу й грошей на неї витрачено немало... На одному стовпі зображено портрети Володимира, Петра I та Олександра. Цей останній, тримаючи скіпетр в одій руці, вказує другою на багато регалій, що оточують його, тоді як навпроти нього, на іншому стовпі симетрично написаний Цар Соломон, який зображений у позі відсторонення від скіпетру і промовляючи з піднесеними до неба руками: «Всяка суєта!». Яке вдале протиставлення у картинах! Мені воно надзвичайно сподобалося. Не знаю, чи було воно у намірах живописця, але не можна не похвалити такої щасливої ідеї» [7, с.56]. Швидше за все Іван Долгорукий у цьому місці дає характеристику недавньому ремонту храму після пожежі 1796 року, від якої храм дуже сильно постраждав і довгий час стояв без відновлення.

У тому ж 1817 році Іван Михайлович відвідав кілька разів Домницький монастир. Між іншим йому він присвятив цілий денний опис. Він відзначав, що цей монастир є одним із найстаріших на Чернігівщині й був відновлений після тривалого занепаду і запустіння графом Іллею

Безбородьком, який тут поховав свого єдиного сина, який помер у ранньому віці. Завдяки цьому «пустиня розцвіла» - був збудований новий храм, будинок настоятеля та келії для монахів. Також було збережено доволі значні землеволодіння, які планувалося передати у державну казну. Для утримання монастиря Ілля Безбородько також заснував у 1816 році банківський капітал у 22 тис. крб. Знову ж таки цікавим є опис зовнішнього у внутрішнього убранства головного монастирського храму: «Зовнішній фасад соборного храму величний і в новому стилі. Його ж наслідували при оформленні внутрішніх приміщень. Церква обширна але проста. Три престоли поруч: головний на честь Різдва Богородиці, інші два присвячені Олександру Невському та Пророку Іллі. Іконостас білий з блакитними карнизами й колонами ід мармур, стіни побілені, золота й різьби небагато, іконопис дуже гарний, начиння і ризниця багаті». Окрему увагу князь Іван Долгоруков присвятив головній релігійній святині – образу Домниці Богоматері, а також гробу сина Іллі Безбородько [7, с.50–51].

Окрім детального опису монастирів та храмів Іван Михайлович Долгорукий дає цікаві й влучні характеристики духовенству загалом та окремим його представникам. Православне духовенство Чернігівської губернії та й усїєї Лівобережної України він оцінював доволі скептично. Через давню практику купування місць духовного сану значна частина священників мала погану освіту або й взагалі не були письменними. Під час подорожі 1817 року недалеко від Ніжина Івану Долгорукому довелося зупинитися на ночівлю у одного священика, який за його спостереженнями «погано вчився, або й взагалі не був у семінарії». До своїх обов'язків вони ставилися зневажливо. Наприклад, декілька разів Іван Михайлович з обуренням відмічав, що не міг потрапити до тієї чи іншої церкви навіть в суботу й неділю, через те, що вони були замкнені, а священик невідомо куди відлучився. Така поведінка духовенства зумовлювала зниження

відвідуваності церкви мирянами. Мабуть найбільш показовим прикладом цього є чернігівські спостереження Івана Михайловича Долгорукого за 1817 р.: «Був я в Соборі [Троїцькому – прим. авт.] на молебні, який відправляв архімандрит Феофан з приводу отримання звістки про заручини великого князя Миколи Павловича. Скажу, до стиду влади й мешканців Чернігова, що маніфест було прочитано тільки при мені та моєму зяті: окрім нас в церкві нікого не було» [7, с.34–35]. Тут же в Чернігові він звертав увагу на плачевний стан церковної служби у Троїцькому чоловічому монастирі: «Архімандрит управляє обителлю без ченців, до якої сходиться всякий збрід на обідню й козлогаласують». І це при тому, що в храмах Чернігова за свідченнями самого Івана Михайловича перебувала значна частина святинь – мощі Феодосія Углицького, образ Єлецької Богородиці та образ Троїцької Богоматері.

Проте, на цьому негативному тлі траплялися приємні і далеко не поодинокі виключення. У Ніжині він відзначав відмінну церковну службу у Всіхсвятському грецькому храмі. Ось як він її описував: «Яка чистота й акуратність! Яке багате утримання! Всі панікадила були запалені свічками й лампадами. Ченці, один з яких прибув з Кіпру, служать благоговійно і пристойно. На крилосі по одному дячку співають без поспіху і метушні. Біля них стоять в два ряди учні грецького училища, з-поміж яких одні читають псалми і навчаються грецькому співу. Диякон, кадячи церкву, підходить до кожного обличчя окремо й благоговійно його окурює фіміамом. Не так як у нас дехто розмахує пустим кадилом для форми й хвастається тим, що в мить кілька разів круте ним навколо пальця як іграшкою. Перед священиком виходять зі свічками одягнені в білі стихарі два юнака. Все пристойно, все свято...» [7, с.171]. Тут же у Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі він був вражений щирою проповіддю архімандрита Віктора: «Я не назву цю його бесіду проповіддю,

адже він її не готував і не заучував на пам'ять. Він без приготування, експромтом, повів мову про хрест. Тут не було ні вичурності, ні риторичних фігур – він говорив просто і лише те, що йому спадало на думку. Через це він часто збивався с початкової думки й звертався до іншої. Загалом слово його не було притягуючим, але народ коло нього товпився, слухав з увагою. І хоч бесіда його була слабкою для мовника, однак визнаю, що я не хотів відходити від нього й слухняно ловив кожне його слово. Він освічений, але здається надає перевагу не багатослів'ю, а чернечій простоті й наставляє людей без вичурних слів» [7, с.174].

Підсумовуючи виклад матеріалу в цьому підрозділі зауважимо, що Іван Михайлович Долгоруков звертав увагу на значну кількість місцевих особливостей церковного богослужіння і православних вірувань місцевого населення. На цих особливостях він наголошував для підкреслення культурної відмінності між здавалось би сусідніми українськими та російськими губерніями.

III.3. Українсько-російські культурні відмінності

Як вже щойно відзначалося, Іван Михайлович Долгорукий у дорожніх записах з подорожей 1810 та 1817 років особливу увагу звертав не стільки на порівняння, скільки на протиставлення України та Росії. Це він робить одним з перших і у доволі рішучий спосіб. В його творах Україна постає як неоднорідна територія, яку в ціле «зшиває» козацьке минуле і дух вольниці. При цьому термін «Україна» у обох його творах є доволі активно вживаним і виступає як давня місцева назва й синонім уживаних в імперії термінів «Малоросія» та «Південна Росія».

В Україні він зауважує чужу і незрозумілу йому мову й церковні традиції; відмінний соціальний уклад із домінуванням серед простого населення козаків – нині прирівняних до статусу державних, а не кріпосних

селян, які пам'ятали про повну свободу і військову звитягу своїх предків; виразні особливості в містобудуванні із домінування торгівельної площі над адміністративним кварталом, хаотичною, переважно дерев'яною, забудовою тощо.

При вибудовуванні культурної опозиції України та Росії Іван Михайлович Долгоруков особливу увагу приділяє порубіжним територіям, кордонам, які позначали межу цієї відмінності. І ось тут він особливу увагу відводить Чернігівській та Харківській губерніям, через які він або приїздив, або виїздив з України. Характер українсько-російського культурного кордону на території обох губерній був відмінним. Між Харківською та Орловською губернією князь під час подорожі в 1810 році він не зауважив чіткої межі між українськими та російськими етнічними територіями. Тут межа була розмитою і був широкий пас культурної взаємодії і взаємного проникнення культур. Свідченням цього було змішане проживання українців та росіян. Хоча все ж на межі Курської та Харківської губерній князь занотував, що «нарешті в'їхали у межі України. Мені почали пригадуватися Богдан Хмельницький та Мазепа». Не помітивши чіткої культурної межі між Україною та Росією на південних рубежах, він зауважив суттєві кліматичні відмінності. Харківська губернія у описі Івана Долгорукова «багата хлібом», переповнена садами й баштанами. Місцеве садівництво завдяки родючому ґрунту й теплому клімату не вимагає затратного догляду й спорудження теплиць. Чи не найбільше його захоплювало те, що кавуни ростуть просто неба.

Опис російсько-українського кордону на півночі, тобто на території Чернігівської губернії є зовсім іншим – тут межа чітка і виразна й пролягає вона між Глуховом та Севськом. Обидва міста описані як прикордонні із властивою інфраструктурою – гарними трактирами та розвиненою торгівлею. Наприклад, у Севську Іван Михайлович знайшов за невисоку

ціну свій улюблений алкогольний напій – донське полинне червоне вино. Заїхавши на територію Чернігівської губернії він одразу зауважив, що вона населена переважно козаками і занотував наступне: «Почалася Малоросія: інше наріччя, інші звичаї». Що однією відмінністю, помітною одразу на кордоні, була відмінність у способі будівництва жител. Їдучи з Глухова до Севська у 1810 році автор аналізованих нами спогадів свідчив: «І ось попрощалися ми з Малоросією та заїхали в Орловську губернію. З'явилися гаї, а разом з ними бідне житло, яке називається курні. Далеко позаду нас залишилися мазанки та білі хати, у яких чистота згладжувала бідність».

Відмінність України по відношенню до Росії ставала для князя Івана Михайловича все більше відчутною по мірі заглиблення у Чернігівську губернію і віддалення від кордону із Орловською губернією. Спробуємо виділити найбільш знакові особливості.

По-перше, Іван Долгорукий наголошував на відмінностях у релігійних традиціях православного населення. Окрім вже згадуваних вище особливостях формування духовного стану, він зауважив чимало обрядових різниць. Наприклад, у Борзні він став свідком обряду «обливанців» під час хрещення новонароджених (дитина не занурюється в купель, а лише обливається водою з купелі). Російська православна традиція цього обряду не знала. Ще однією виразною обрядовою відмінністю був хоровий спів при церквах, особливо поширений на території Чернігівської губернії. Найбільш цікавим і повним є опис церковного хору в Батурині при Воскресенській церкві: «Граф Андрій Кирилович Розумовський, будучи послом у Відні, мав своїх півчих, котрих, після своєї відставки повернув до Батурина. Вони вчилися у Росії у Бортнянського і у найкращих майстрів у чужих землях. Тепер живуть тут і у святкові дні співають обідні біля гробу старого свого господаря. Їх лише 12 чоловік. Дисканти ще слабкі, нещодавно набрані і потребують навиків, а інші голоси сформовані якнайкраще. Я залишився на

зайві півдоби в Батурині, аби їх почути. Вони при мені співали обідню. Дійсно, я давно не чув такої солодкої гармонії. Які ніжні голоси! Яка музика! Який вираз на обличчі кожного з них! Кожен з них не лише ноту бере і не лише підвищує голос: він у цей час відчуває, переживає і радість одухотворює всі його риси обличчя. Одним словом пригадайте часи Катерини, її Зимовий палац й обідню тамошнього храму. Я непомітно перенісся у ту добу й був вражений до глибини душі» [8, с.317–318]. Також у Борзні йому трапився цікавий народний звичай, який був йому невідомий. На квартирі, де князь з іншим подорожніми зупинився, він зауважив перед образами на покуті два пучки житніх колосків та стопку солі. Господиня на його прохання роз'яснила, що це перші зжаті колоски зібраного врожаю, які наступного року забираються з-під образів обмолочуються та змішуються з іншим зерном, приготованим для сівби.

По-друге, Іван Михайлович у своїх нотатках зауважує переважання на території Чернігівської губернії, принаймні по маршруту його обох подорожей, переважання у вжитку української мови, яка для нього була малозрозумілою. Перебуваючи у Полтавській губернії він занотував наступне: «Тут я вже зовсім почав відчувати себе у чужих краях по самій простій, але для мене достатній, причині: я перестав розуміти народну мову. Обиватель зі мною говорив, відповідав на мої питання, але не зовсім розумів мене, а я з п'яти його слів потребував перекладу принаймні трьох». В його подорожніх записах постійно виринає відчуття ізолюваності й інакшовості по відношенню до місцевого населення. Ось чому він так радів зустрічі з росіянами. Чи не найбільш показовим прикладом цього є його реакція на зустріч з мужиками із Володимирської губернії під Ніжином. Почувши їх спів, він висунувся з карети й закричав: «Наші, руські!». З ними князь відчув таку близькість у «наповненому хохлами» краї, що з приводу цієї зустрічі у своїх нотатках занотував: «Ось що значить батьківщина! І

після цього чи можна мене переконати, що на своїй рідній землі у той час, коли перебуваю в Україні, в Курляндії чи на Вятці? Ні, все мені чуже за межами тієї області, де я народився». Отже, тут ми спостерігаємо гостре суб'єктивне відчуття автора чужини. Примітно, що для Івана Михайловича Україна настільки ж чужа як і Курляндія.

В плані відчуття окремішності України від Росії є фрагмент у тревелозі Івана Долгорукова за 1817 рік. Цей фрагмент можна назвати «прощанням із Малоросією», яка постає як окремий край, який просто напросто в силу історичних подій опинився в складі Російської імперії, але залишався недостатньо інтегрованим до неї. Ключові ідеї цього прощання можна звести до наступних тез. Україна чужий і малозрозумілий край для росіян. Його природними характерними рисами є більш який клімат, що зумовило високий розвиток зернового землеробства та садівництва. Місцевий уклад суспільно-політичного життя зберігає свою особливість через живу пам'ять про козацькі часи. Цей регіон залишається недостатньо інтегрованим і занедбаним через те, що місцеве дворянство із колишньої козацької старшини прагне робити кар'єру в інших регіонах імперії, а не у себе на батьківщині. На цій останній характерній рисі Іван Михайлович Долгоруков робить особливий наголос: «Наскільки я помітив, дивлячись і слухаючи, Малоросія не може похвалитися щастям, не дивлячись на благодіяння для неї з боку природи. Політичне сонце не настільки її гріє, як це робить небесне світило. Вона виснажена, терпить найрізноманітніші тяготи і в повній мірі відчуває втрату своїх століть свободи. Нарікання глухе, але майже загальне, і явні ознаки погіршення стану тим більш очевидні, що Малоросія завжди мала своїх дітей, вихованих нею від самого дитинства й юності, при перших сходінках імператорського престолу. Було кому захищати її інтереси при тронах Єлизавети, Катерини та останніх царів. Розумовські, Завадовські, Безбородьки та інші були впливовими

вельможами при дворі. Але із сьогоднішнього стану речей не важко помітити, що ніхто з них не клопотався про неї і не намагався піднести її. Видно, що людина у щасті забуває все, окрім себе, і що для фортуни вся земля є батьківщиною, де її не зустрінеш і де вона не випестить. Який з цього слід зробити висновок відносно Малоросії? Чи вона не заслуговувала покровительства, чи її сини не були благородними? Все було. Просто, зітхання матері не змогли проникнути у кам'яні серця сховані бід золотими кафтанамми» [7, с.191].

ВИСНОВКИ

Іван Михайлович Долгорукий (1764 – 1823 рр.) належав до давньої князівської родини, яка у 20–30-х рр. XVIII ст. була наближеною до двору й брала участь у придворних інтригах, намагаючись утвердити впливи на молодого імператора Петра II. Після утвердженні на престолі імператриці Анни у 1730 році більшість членів родини були репресовані й усунуті від високих державних посад. Усвідомлюючи неможливість зробити кар'єру на військовій чи державній службі Іван Михайлович зосереджувався на розвитку свого літературного таланту. Його проявом були в тому числі знані мемуарні твори, серед яких важливе місце посідають спогади із подорожей Україною у 1810 та 1817 рр. Ці твори – «Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года» та «Путешествие в Киев в 1817 году» - класифікуються як подорожні нотатки, або в англійській традиції як тревелоги. Це різновид мемуарної літератури, що описує подорож.

Подорожні нотатки Івана Долгорукого є особливо цінним джерелом, адже вони писалися безпосередньо під час подорожі й редагувалися негайно після її завершення. Літературний хист, спостережливість, систематичність та критичність суджень їх автора зробили ці два твори високоінформативними історичними джерелами, які сповнені важливим фактажем. Відзначимо, що обидва тревелоги слід розглядати як єдиний у I половині XIX ст. «парний» мемуари, в якому основна увага присвячена Україні. Такий висновок ми робимо на основі того, що опис подорожі 1817 р. постійно відсилає до опису подорожі 1810 р., автор нав'язує порівняння, розвиток окремих сюжетів тощо.

Обидва твори змальовують Україну як щойно приєднану і майже не інтегровану до Російської імперії територію. Її характерними рисами є:

родючість ґрунтів і помірний клімат, особливий «лінивий» менталітет місцевого населення, збереження окремих особливостей громадського життя з часів Гетьманщини, спротив місцевого населення імперським нововведенням. Якщо сучасники Івана Михайловича Долгорукого описували Україну як близький екзотичний край, то він сам змальовував її як незрозумілий росіянину й чужий край, точніше країну, яка в силу історичних обставин опинилася під владою Російської імперії.

Так само важливо, що Україна в дорожніх замітках Івана Долгорукого постає як сукупність відмінних територій, які в єдине «зшиває» козацьке минуле. На території Правобережної України він в першу чергу зауважує живучість шляхетських традицій з часів Речі Посполитої. Південна Україна у його описах постає як *terra nova*, котра після ліквідації Кримського ханства заново освоюється Російською імперією. В той же час Лівобережну Україну він змальовує як колишню Гетьманщину, де козацькі традиції залишалися найбільш тривкими. Власне ця ідея була генеральною і при описі Чернігівської губернії. Наголосимо, що Чернігівська губернія, якою князь проїздив у 1810 та 1817 рр. тричі виступає у його тревелогах межею із російськими етнічними землями. І саме на цій межі він змальовує контраст відмінностей української та російської культур.

Соціально-економічний стан Чернігівської губернії князь Іван Михайлович характеризує як аграрний і чужий новаціям, особливо ж поширенню промисловості. Такий стан речей автор пояснює живучістю традицій господарювання з часів Гетьманщини, коли ключову роль відігравало повторення циклу землеробства для забезпечення мінімального прожиткового мінімуму, а не заробляння грошей й покращення добробуту. Живучість цієї традиційності Іван Долгорукий підкреслює при описі міст та містечок Чернігівської губернії, які видалися йому брудними, некрасивими, незручними й дерев'яними. Ось чому така велика увага в описах подорожей

Івана Михайловича приділялася двом найбільш сучасним і модернізованим на той час містам – Батуруну та Ніжину. Загалом такий песимістичний образ українських міст і зокрема Чернігівської губернії та її губернського центру - Чернігова, використовувався автором аналізованих тревелогів для протиставлення російської модерності та української традиційності.

Ще більш виразними на думку Івана Михайловича Долгорукого були культурні відмінності між Україною та Росією. Ці відмінності виявлялися не лише в мові (українська мова для автора тревелогів була незрозумілою й вимагала перекладу), але й в традиціях релігійного життя. Православ'я, яке здавалося б мало єднати українців та росіян, виявилось сповненим регіональних відмінностей, які доволі відчутно проявлялися і на території Чернігівської губернії. Тут автор аналізованих нами дорожніх заміток зафіксував відмінності в організації богослужіння, внутрішньому убранстві храмів, наборі народних обрядів. Ще однією важливою культурною відмінністю України, яка в повній мірі виявлялася у межах Чернігівської губернії була поліетнічність населення, яка протистояла моноетнічності сусідніх губерній «старої Росії». У Івана Михайловича подив та підвищений інтерес викликають доволі значні місцеві спільноти євреїв та греків.

Відтак, наголосимо, що подорожні записки Івана Михайловича Долгорукого з подорожей Україною у 1810 та 1817 рр. є цінним джерелом з історії Чернігівщини. Його наукове опрацювання дозволяє вести до наукового обігу цілу низку нових фактів, а окрім цього реконструювати нестандартний для Російської імперії на початку XIX ст. образ України як чужої країни, а не невід'ємної частини Русі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Гун О. Поверхностные замечания по дороге в Малороссию в осени 1802 года. – М., 1806. – 278 с.
2. Долгорукий И. Бытие сердца моего, или Стихотворения князя Ивана Михайловича Долгорукого. – М., 1802. – 241 с/
3. Долгорукий И. Журнал путешествия из Москвы в Нижний 1813 года. – М., 1870. – 122 с.
4. Долгоруков И. Капище моего сердца. – М., 1997. – 392 с.
5. Долгоруков И. Повесть о рождении моем, происхождении и всей моей жизни // Москвитянин. – 1844. – кн. XI. – С. 196–213.
6. Долгоруков И. Повесть о рождении моем, происхождении и всей моей жизни // Москвитянин. – 1845. – кн. II. – С. 21–43.
7. Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году. – М., 1870. – 208 с.
8. Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – М., 1870. – 352 с.
9. Записки Гавриила Романовича Державина. 1742 – 1812. – М., 1860. – 412 с.
10. Записки русского путешественника А. Глаголева с 1823 по 1827 год. – СПб., 1837. – Ч.1. – 285 с.
11. Измайлов В. Письма путешественника в Полуденную Россию в 1799 году // Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе. – СПб., 1817.
12. Карамзин Н. Письма русского путешественника – Л., 1987. – 677 с.
13. Левшин А. Письма из Малороссии. – Харьков, 1816. – 206 с.

14. Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского и разных орденов кавалера, в Киев и по другим российским городам в 1804 году. – СПб., 1813. – 76 с.
15. Сочинения Долгорукаго (князя Ивана Михайловича). – 1849. – Т.1. – 524 с.
16. Хижняков В. Чернігівська старовина. – Чернігів, 2016. – 352 с.

Наукові опрацювання

17. Архівознавство / за ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К., 2002 – 303 с.
18. Бачинська О. «Малоросійські козаки» ХІХ ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2012. – Вип. 12. – С.15–26.
19. Бережков М. Город Нежин в начале ХІХ века, по описанию московских путешественников (заметки к истории города). – Нежин, 1895. – 18 с.
20. Булкина И. «Антипаломничество»: киевские путешествия князя И.М. Долгорукова на фоне малороссийских тревелогов начала ХІХ века // Лотмановский сборник. – 2014. – Вып.4. – С. 153–165.
21. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1851. – Т.ХІІ: Черниговская губерния. – 183 с.
22. Гедьо А. Матеріали особового походження як джерело з історії купецтва Наддніпрянської України кінця ХІІІ – початку ХХ ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія. – 2017. – Вип.20. – С. 22 – 35.
23. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина ХVІІ – початок ХХ ст.). – К., 2018. – 364 с.
24. Джигун Л. Жанр літературного тревелогу в структурі мемуарів українських еміграційних письменників // Філологічний дискурс. – 2017. – С.35–48.

25. Дуса К. Більше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках зламу XVIII – XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2018. – Т.1. – С.18–25.
26. Дмитриев М. Князь Иван Долгоруков и его сочинения. – М., 1863. – 284 с.
27. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т.1. – 694 с.
28. Елизаветина Г. Становление жанров автобиографии и мемуаров // Русский и западноевропейский классицизм. Проза. – М., 1982. – С.235 – 263.
29. Історія Ніжина. Матеріали і дослідження / за ред. П. Михеда. – Ніжин, 2014. – 419 с.
30. Иван Долгоруков // Русские писатели. 1800 – 1917. Биографический словарь / под ред. П. Николаева. – М., 1992. – Т.2. – С.149 – 151.
31. Кандюк-Лебідь С. Художньо-стильові особливості мемуарної прози як феномена культури й художньої словесності // Scientific developments of European countries in the area of philological researches. Collective monograph. – Wloclawec, 2020. – С.271–289.
32. Кирильчук О. Репрезентація українського минулого в російській прозі мандрів на початку XIX ст. // Національна ідентичність в мові і культурі. Збірник наукових праць. – К., 2020. – С.58 – 63.
33. Конопка Н. Життєвий шлях малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна (1778 - 1845) // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. – Острог-Торонто, 2006. – Вип.7. – С.316–336.
34. Лепявко С. Чернігів. Історія нашого міста. – К., 2012. – 432 с.
35. Любич О. Торгівля на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С.36–40.

36. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика. – 2010. – Вип.7. – С.66–104.
37. Матвеев А. Традиционная культура путешествия. Общие вопросы // Народная культура Сибири. Материалы X научно-практического семинара Сибирского регионального вузовского центра по фольклору. – Омск, 2001. – С.225–230.
38. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – СПб., 1865. – 796 с.
39. Мельцин М. Долгоруков Иван Михайлович // Большая российская энциклопедия. – М., 2007. – Т.9. – С.209–210.
40. Мельцин М. Памятные места Украины в мемуарах и путевых заметках кн. И.М. Долгорукова: знаменитое и лично значимое // Київська старовина. – К., 2010. - №2. – С.133–141.
41. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2009. – 300 с.
42. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.
43. Нестеренко Л. Волості Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2010. – №1. – С.100–104.
44. Никольский Е. «Журнал путешествия из Москвы в Нижний 1813 года» князя И.М. Долгорукова как один из первых внутренних тревелогов в русской классической литературе // Волинь філологічна: текст і контекст. – 2015. – №20. – С.193–203.
45. Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. – К., 1998. – 80 с.
46. Пиріг П., Любич О. Інтеграція міського населення Чернігівщини в суспільно-політичну структуру Російської імперії у першій половині XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2008. - №4. – С.71–80.

- 47.Пиріг П., Любич О. Потреби дворян Чернігівщини в першій половині XIX ст. та їх задоволення // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. – С.57–64.
- 48.Січинський В. Чужинці про Україну. – Л., 1991. – 93 с.
- 49.Синицкий Л. Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – Т.XL. - №3. – С.431–439.
- 50.Сюндюков І. «Зовсім інша країна». Подорожі росіян Україною на початку XIX століття (початок) // День. – 2020. - №127–128. – С.3.
- 51.Тартаковский А. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. – М., 1997.
- 52.Толочко А. Россия «открывает» Украину // Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 47–134.
- 53.Тригуб О. Ф.Й. Туманський і цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Сіверщина в історії України. – 2014. – Вип.7. – С.154 – 157.
- 54.Фарафонова О. Ситуация путешествия в сюжетографии русской мемуаристики XVIII века // Сибирский филологический журнал. – 2016. - №1. – С. 5 – 12.
- 55.Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин, 2011. – 380 с.
- 56.Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К., 1990. – 1007 с.
- 57.Шандра В. Куракін Олексій Борисович, його діяльність на посаді генерал-губернатора Малоросії в 1802 – 1807 // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т.5. – С.510.
- 58.Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів. – К., 2001.

- 59.Шаталов Д. Українське козацтво очима російських мандрівників початку XIX ст. // Історія і культури Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. – С.195–204.
- 60.Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – 724 с.
- 61.Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби. – К., 2004. – 496 с.
- 62.Ясь О. Мемуаристика // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т.6. – С.608–611.